

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАЎБАР КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ
ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ
ВА АДАБИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ
КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ
ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ**

**“МУМТОЗ ПОЭТИК АСАРЛАР
ТАҲЛИЛИДА ЗАМОНАВИЙ УСУЛЛАР”**

модули бўйича

Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А

Тошкент - 2016

Мазкур ўқув-услугий мажмуа Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2016 йил 25 августдаги 355-сонли буйруғи билан тасдиқланган ўқув режа ва дастур асосида тайёрланди.

Тузувчи:

Болтабоев Ҳ.,
ТошДЎТАУ профессори,
филология фанлари доктори.

Тақризчилар:

Ҳасанов С.,
Ўзбек тили ва адабиёти музейи
директори, филол. ф. д., проф.

Юсупова Д.,
ТошДЎТАУ доценти,
филология фанлари номзоди.

Ўқув -услугий мажмуа ТошДЎТАУ Кенгашининг 2016 йил _____ даги ____-сонли қарори билан нашрга тавсия қилинган.

МУНДАРИЖА

I. ИШЧИ ДАСТУР	3
II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ.....	14
III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР.....	25
IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ.....	46
V. КЕЙСЛАР БАНКИ.....	85
VI. МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ.....	87
VII. ГЛОССАРИЙ.....	99
VIII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	94

I. ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Адабиётшунослик илмида мумтоз бадий асар таҳлили алоҳида тайёргарлик талаб қилувчи илмий-амалий жараён бўлиб, бунинг учун мумтоз поэтикага асос бўлган масалаларни ўрганиш назарда тутилади. Ушбу модул тизими барча тур ва жанрдаги мумтоз адабий асарлар таҳлиliga бағишланган бўлиб, замонавий адабиётшуносликда қўлланилаётган таҳлил усулларидадан фойдаланилади. Ушбу модул доирасида адабиётшуносликдаги илғор педагогик ва ахборот технологиялари жалб қилинади ҳамда компьютер ёрдамида мумтоз асарни ўрганиш тамойилларига амал қилинган ҳолда бадий таҳлилга киришилади. Жамиятни демократлаштириш жараёнида ва иқтисодиётни бозор тамойиллари асосида ислоҳ қилишда бу фан педагогларни мустақил фикрлашга ўргатади ва барча таҳлил жараёнларига ижодий ёндошишни шакллантиришга ёрдам беради.

Модулнинг мақсад ва вазифалари

Мумтоз адабий асарларнинг поэтика масалаларини ўрганиш замонавий таҳлил усулларидадан бири бадий матнни таркибий ўрганиш асосига қурилади. Шунинг учун мумтоз тарихий поэтика асосларидан келиб чиқиб унинг таҳлил тамойиллари белгиланади ҳамда улар асосида мумтоз бадий асарни таҳлил қилишга киришилади. Таҳлил жараёнида ёзувчи (адиб) амал қиладиган ижодий қонуниятларни аниқланиб, уларнинг жанр, ритмик (вазн), қофия (шеърӣ асарлар учун) хусуиятлари таҳлилга тортилади. Биринчидан, таҳлил объекти бадий матн бўлгани учун тугалланган асар ёки матн билан иш қўради. Иккинчидан, конкрет матн таҳлилида амал қилинадиган усул, услуб ва қонуниятлар ишлаб чиқишни назарда тутди. Шундан келиб чиққан ҳолда мумтоз поэтика биргина асар ёки матнни ўрганиш учун эмас, балки, умуман, адабиёт тарихида муҳим ўрин тутган бадий асарлар таркибини ўрганишга қаратилади.

Модулнинг мақсадидан келиб чиққан ҳолда унинг қуйидаги вазифалари

белгиланади:

- адабиётшунослик тарихида мумтоз тарихий поэтикани ўрганувчи ва бадиий матн таҳлили бўйича шуғулланган мавжуд академик мактаблар фаолиятини ўрганиш;
- мумтоз бадиий асарлар поэтикаси манбалари (рисола, тазкира, илмий асарлар)ни ўрганиш;
- мумтоз асарларни таҳлил қилишдаги мавжуд ёндошувлар билан таништириш;
- педагогларда мумтоз матннинг структурал таҳлиliga киришиш орқали асар моҳиятини англаш ва уни таҳлил қилиш кўникмасини шакллантириш;
- мумтоз бадиий матнларни таҳлил ва тадқиқ этиш, улар асосида илмий-назарий хулоса ва ечимларга келиш.

Курс бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва лаёқатларига қўйиладиган талаблар

Ушбу модулни ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида

Тингловчи:

- мумтоз бадиий матнларни таҳлил қилувчи замонавий концепцияларни;
- мумтоз адабиётдаги тур ва жанрлар таснифи ва бадиий асар компонентлари;
- мумтоз поэтика асослари (ритмика, қофия, поэтик санъатлар) ва компонентларининг таркибий таҳлили;
- адабий-илмий мактаблар, уларнинг намояндалари;
- мумтоз бадиий матннинг талқини ва таҳлили массалалари
- янги ўзбек адабиётидаги мумтоз намуналарнинг жаҳон бадиияти хазинасидаги мақомини белгилашни *билиши керак*;

Тингловчи:

- мумтоз бадиий матнни талқин этиш ва унга структурал муносабатда бўлиш;

- бадиий матннинг поэтик хусусиятлари ва уларни таркиблаш жараёнини тушунтира олиш;

- мумтоз матнларни услубий таҳлил этиш;

- адабий асар таҳлилидан адабий-назарий хулосалар чиқариш;

- илмий фикр ва мулоҳазаларни муайян тизим асосида ифодалаш;

- илмий таҳлил ва талқинда замонавий методологияни қўллай билиш;

- структурал таҳлилда эстетик таҳлил тамойилларига таяниш;

- бадиий матн таҳлилида структурал ва мумтоз поэтика тамойилларига амал қилиш *қўникмаларига* эга бўлиши керак;

Тингловчи:

- бадиий таҳлилда мумтоз матнга онтологик (тирик организм сифатида) ёндашув;

- услубий таҳлил жараёнида бадиий матн ва муаллиф услуби сирларини аниқлаш;

- таҳлил жараёнида поэтик лексика, фонетика ва поэтик синтаксис имкониятларидан фойдаланиш;

- матннинг ритмик таҳлилида вазн ўлчовларини қўллай билиш;

- бадиий тасвир воситаларининг матндаги ўрни ва вазифасини аниқлай билиш *малакаларини* эгаллаши зарур.

Тингловчи:

- адабиётшунослик тарихи ва назарияси юзасидан эгаллаган билимлари асосида адабиётшуносликдаги мумтоз тарихий ва назарий поэтиканинг ўрни ва бадиий таркиблаш жараёнини тушунтира олиши;

- бадиий асарларни таҳлил қилишнинг анъанавий ва янгича усулларини фарқлаш, анъанавий мумтоз поэтика тамойилларига мумтоз бадиий матнлар таҳлили орқали эришиш, таҳлил жараёнида миллий мустақиллик ғояларига амал қилган ҳолда иш кўриши;

- адабий-бадиий таҳлил жараёнида мумтоз поэтиканинг ўрни ва амалий натижалари юзасидан умумлашма илмий хулосалар чиқара билиш ва бадиий матнни мустақил таҳлил қилиш усулларини ишлаб чиқиш лаёқатларига *эга*

бўлиши лозим.

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

“Мумтоз поэтик асарлар таҳлилида замонавий усуллар“ модули маъруза, амалий ва кўчма машғулотлар ҳамда мустақил таълим шаклида олиб борилади.

Курсни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий услублари, ахборот-мулоқот технологиялари қўлланилиши назарда тутилган:

- маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида тақдимот ва электрон-дидактик технологиялардан;
- ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, экспресс-сўровлар, тест сўровлари ва бошқа интерфаол таълим усуллари қўллаш назарда тутилади.

Фаннинг ўқув режадаги бошқа фанлар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Мумтоз поэтик асарлар таҳлилида замонавий усуллар” фани ўқув режадаги биринчи блок ва мутахассислик фанларининг барча соҳалари билан узвий боғланган ҳолда педагогларнинг умумий ва махсус фанлар бўйича тайёргарлик даражасини оширишга хизмат қилади.

Фаннинг олий таълимдаги ўрни

Ушбу фанни ўзлаштириш орқали тингловчилар таълим жараёнини ташкил этишда технологик ёндашув асосларини ва бу борадаги илғор тажрибани ўрганадилар, уларни таҳлил этиш, амалда қўллаш ва баҳолашга доир касбий лаёқатга эга бўладилар.

Соатлар тақсимоти

№	Макзулар	Тингловчининг ўқув юкلامаси, соат					
		Ҳаммаси	Аудитория ўқув юкلامаси				Мустақил таълим
			Жами	жумладан		Кўчма машғулот	
			Назарий машғулот	Амалий машғулот			
1	Мумтоз поэтика манбалари ва улар асосида бадиий матнни таҳлил қилиш тамойиллари	6	6	2	2	2	
2	Мумтоз бадиий матн таркиби ва уни таҳлил қилиш	6	4	2	2		2
3	Бадиий матнда тимсоллар тизимининг таҳлили	6	6	2	2	2	
4	Мумтоз поэтикада бадиий нутқ	6	6	2	4		
5	Ритмика ва услубий таҳлил асослари	6	4	2	2		2
	Жами:	30	26	10	12	4	4

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

Асосий қисм

Назарий машғулот

1-мавзу. Мумтоз поэтика манбалари ва улар асосида бадиий матнни таҳлил қилиш тамойиллари

Режа:

1. Мумтоз поэтика масалалари илмий тизим сифатида. Илмий ва бадиий таҳлил ўртасидаги нисбат.
2. Мумтоз поэтикада бадиий сўз ўрни.
3. Мумтоз бадиий матнни тизимли ўрганиш асослари.
4. Мумтоз поэтиканинг шаклланишида асос бўлган концепциялар

2-мавзу. Мумтоз бадиий матн таркиби ва уни таҳлил қилиш

Режа:

1. Мумтоз бадиий матнга хос хусусиятлар. Мумтоз асарларнинг ички қурилиши.
2. Мумтоз адабиётшуносликда бадиий шакл ва мундарижа муносабати ва уларнинг компонентлари.
3. Бадиий шакл элементлари ва уларни таҳлил қилиш бўйича тавсиялар.
4. Мумтоз тарихий поэтиканинг категориялар тизими. Структур таҳлил предмети.

3-мавзу. Бадиий матнда тимсоллар тизимининг таҳлили

Режа:

1. Мумтоз адабиётда поэтик тимсол ва унинг бадиий матн таркибидаги ўрни.
2. Бадиий асардаги анъанавий образлар. Поэтик образ турлари ва уларни таҳлил қилиш тамойиллари.
3. Мумтоз бадиий матн сатҳлари ва уларни таркибланиш тамойиллари.
4. Тимсол ва бадиий санъатлар ўртасидаги муносабат.

4-мавзу. Мумтоз поэтикада бадий нутқ.

1. Бадий асар тили ва унинг структурал таҳлилдаги ўрни. Муаллиф нутқи: ровийлик.
2. Поэтик лексика: мумтоз адабиётда поэтик лексиканинг хусусиятлари. Шу асосга қуриладиган санъатлар.
3. Поэтик нутқ интонацияси ва фонетикаси. Шеърятда вазн ва оҳангдорлик.
4. Поэтик синтаксис. Бадий матнда гап ва сўзнинг ўрни, уларнинг ўзаро муносабати. Синтаксис поэтик сатҳ сифатида.
5. Насрий асарлар синтаксиси ва уларнинг таҳлили.

5-мавзу. Ритмика ва услубий таҳлил асослари

1. Мумтоз поэтиканинг ритмик бирликлари таҳлили.
2. Наср ритмикаси ва шеърый нутқда ритм (аруз ва бармоқ).
3. Услуб тушунчаси ва услубий таҳлил вазифалари.
4. Бадий матн ва ёзувчи услуби. Муаллиф услубини ўрганиш тамойиллари.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАВЗУЛАРИ:

1-мавзу. Мумтоз поэтиканинг моҳияти ва бошқа поэтик шакллардан фарқланиш хусусиятлари.

Режа:

1. “Тарихий поэтика”, “Назарий поэтика” ва “мумтоз поэтика” истилоҳларининг ўзаро муносабати ва маъно қамровлари.
2. Мумтоз асарлар таҳлили ва талқини.
3. Мумтоз матн лингвопоэтикаси ва структурал таҳлили.
4. Мумтоз бадий матнга асосланган концепция ва назариялар тизими.

2-мавзу. Структурал таҳлилда адабий тур ва жанрлараро муносабат

Режа:

1. Мумтоз бадиий матнда ифода шакли (назм, наср)ни фарқланиш тамойиллари.
2. Мумтоз асарларнинг адабий тур жихатдан таснифи ва бир турдаги адабий асарлар таҳлили.
3. Жанр ва услуб муаммолари. Адабий жанрда бадиий нутқ табиати.
4. Жанр ва шакл муносабати таҳлили. Адабий жанрларнинг шаклланиш омиллари.

3-мавзу. Мумтоз эпик асарлар таҳлили тамойиллари

Режа:

1. Мумтоз наср хусусиятлари. Насрий асарларда ровийлик ва муаллиф нутқи.
2. Йирик эпик жанрлар (достон, маснавий) таснифи ва уларни таҳлил қилиш усуллари.
3. Мумтоз ва замонавий қиссалар таҳлилида таркибийлик.
4. Мумтоз эпик асарлар таркибида тасаввуфий тимсол ва талқинлар.

4-мавзу. Мумтоз шеърий матни таркиблаб тушуниш ва таҳлил этиш тамойиллари

Режа:

1. Шеърий нутқ ва унинг ўзига хос хусусиятлари.
2. Мумтоз шеър навълари, уларнинг жанр ўзига хосликлари.
3. Мумтоз шеър ритмикаси. Аруз вазни талаблари асосида таҳлил.
4. Мумтоз қофия ва унинг структурал таҳлилдаги ўрни.
5. Мумтоз шеърий матнларда бадиий санъатлар ва уларнинг матн поэтикасидаги ўрни.

5-мавзу. Мумтоз шеър шакллари ва уларнинг таҳлили методикаси

Режа:

1. Лирик жанрлар ва уларнинг таҳлилидаги ўзига хосликлар.
2. Ҳозирги ўзбек шеъриятидаги мумтоз жанрлар ва уларнинг бадиий таҳлили масалалари.
3. Аруз вазнида ёзилган шеърларнинг ритмик бирликлари.
4. Катта лирик жанрдаги шеърлар (таркиббанд, таржеъбанд) ритмикаси.

6-мавзу. Мумтоз поэтика масалаларида анъанавийлик ва издошлик

Режа:

1. Поэтик анъана ва издошлик. Хамсанавислик (достончилик) анъанаси.
2. Мусаммат жанрига мансуб асарлар таҳлилида анъанавийлик.
3. Поэтик тимсолларнинг анъанавийлиги ва уларнинг таҳлили.
4. Поэтик талқинлар анъанавийлиги ва уларга муносабат.

КЎЧМА МАШҒУЛОТ МАВЗУЛАРИ

1. Мумтоз поэтика масалаларини ўрганишда ресурслар маркази имкониятларидан фойдаланиш (Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонасида).

2. Мумтоз матнлар (кўлёзма, тошбосма ва нашр)нинг асл нусхалари билан ишлаш.

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ

Мустақил ишни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни

Тингловчи мустақил ишни муайян модулнинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиб, тайёрлаши тавсия этилади:

- меъёрий хужжатлардан, ўқув ва илмий адабиётлардан фойдаланиш асосида модул мавзуларини ўрганиш;

- замонавий техник воситалар орқали маъруза ва амалий машғулотларни ўзлаштириш;

- махсус адабиётлар бўйича модул бўлимлари ёки мавзулари устида ишлаш;

- тавсия этилган бадиий матннинг структурал таҳлилини мустақил ҳолда амалга ошириш;

- амалий машғулотларда берилган топшириқларни бажариш.

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Мазкур модул бўйича қуйидаги ўқитиш шаклларидан фойдаланилади:

- маърузалар, амалий машғулотлар (маълумотлар ва технологияларни англаб олиш, ақлий қизиқишни ривожлантириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш);

- давра суҳбатлари (кўрилаётган лойиҳа ечимлари бўйича таклиф бериш қобилиятини ошириш, эшитиш, идрок қилиш ва мантиқий хулосалар чиқариш);

- баҳс ва мунозаралар (лойиҳалар ечими бўйича далиллар ва асосли аргументларни тақдим қилиш, эшитиш ва муаммолар ечимини топиш қобилиятини ривожлантириш).

БАҲОЛАШ МЕЗОНИ

№	Баҳолаш турлари	Максимал балл	Изоҳ
1	Кейс топшириқлари	2.5	1.2 балл
2	Мустақил иш топшириқлари		0.5 балл
3	Амалий топшириқлар		0.8 балл

Фаннинг мавзуларини ўтишнинг информацион–услубий

таъминоти

Дастурдаги мавзуларни ўтишда таълимнинг замонавий методларидан кенг фойдаланиш, ўқув жараёнини янги педагогик технологиялар асосида ташкил этиш самарали натижа беради. Бу борада ИНТЕРНЕТ сайтларига кириб, мавзуга доир адабиётлар билан таништирилади. Бадиий матнни систем-функционал ўрганиш, Бадиий асарда шакл ва мазмун муносабати, тимсоллар тизими, Адабий тур ва жанрлар таҳлили юзасидан тайёрланган слайдлар ва чизмалар кўрсатилади. Видео, аудиовизуал материаллардан фойдаланиб, амалий машғулот ва семинарнинг характерига кўра “Муаммоли таълим”, “Ноанъанавий дарс”, “Мунозарали дарс” каби педагогик технологиялар типидан фойдаланилади.

Мазкур фанни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, педагогик ахборот-коммуникациялари қўлланилиши назарда тутилган:

- Компьютер ёрдамида бадиий матларнинг ритмик таҳлили;
- Структурал метод асосида бадиий асарлар таҳлили (карточка, мультимедиа ёрдамида);
- Бадиий нутқ асосида қаҳрамон ва муаллиф нутқини фарқлаш (слайдлар асосида).

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРЕФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

“SWOT-таҳлил” методи.

Методнинг мақсади: мавжуд назарий билимлар ва амалий тажрибаларни таҳлил қилиш, таққослаш орқали муаммони ҳал этиш йўлларни топишга, билимларни мустаҳкамлаш, такрорлаш, баҳолашга, мустақил, танқидий фикрлашни, ностандарт тафаккурни шакллантиришга хизмат қилади.

S – (strength)	• кучли томонлари
W – (weakness)	• заиф, кучсиз томонлари
O – (opportunity)	• имкониятлари
T – (threat)	• тўсиқлар

Намуна: Мумтоз матнлар бўйича структурал таҳлил имкониятларини жадвалга туширинг.

S	Мумтоз матнлар бўйича структурал таҳлилнинг кучли томонлари	Максимал аниқлик билан ҳар томонлама холис хулоса чиқариши
W	Мумтоз матнлар бўйича структурал таҳлилнинг кучсиз томонлари	Бадиий матндаги туйғулар таҳлилини тўла амалга ошириб бўлмайди
O	Мумтоз матнлар бўйича структурал таҳлил (ички) имкониятлари	Шакл ва мундарижанинг ҳар бир компонентларини жиддий

		микротаҳлилдан ўтказилади
Т	Тўсиқлар (ташқи)	Структурал поэтика бўйича тингловчиларнинг назарий билимлари етишмаслиги

Хулосалаш» (Резюме, Веер) методи

Методнинг мақсади: Бу метод мураккаб, кўптармоқли, мумкин қадар, муаммоли характеридаги мавзуларни ўрганишга қаратилган. Методнинг моҳияти шундан иборатки, бунда мавзунинг турли тармоқлари бўйича бир хил ахборот берилади ва айна пайтда, уларнинг ҳар бири алоҳида аспектларда муҳокама этилади. Масалан, муаммо ижобий ва салбий томонлари, афзаллик, фазилат ва камчиликлари, фойда ва зарарлари бўйича ўрганилади. Бу интерфаол метод танқидий, таҳлилий, аниқ мантиқий фикрлашни муваффақиятли ривожлантиришга ҳамда ўқувчиларнинг мустақил ғоялари, фикрларини ёзма ва оғзаки шаклда тизимли баён этиш, ҳимоя қилишга имконият яратади. “Хулосалаш” методидан маъруза машғулотларида индивидуал ва жуфтликлардаги иш шаклида, амалий ва кўчма машғулотларида кичик гуруҳлардаги иш шаклида мавзу юзасидан билимларни мустаҳкамлаш, таҳлили қилиш ва таққослаш мақсадида фойдаланиш мумкин. ¹

¹ Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P 24

Методни амалга ошириш тартиби:

тренер-ўқитувчи иштирокчиларни 5-6 кишидан иборат кичик гуруҳларга ажратади;

тренинг мақсади, шартлари ва тартиби билан иштирокчиларни таништиргач, ҳар бир гуруҳга умумий муаммони таҳлил қилиниши зарур бўлган қисмлари туширилган тарқатма

ҳар бир гуруҳ ўзига берилган муаммони атрофлича таҳлил қилиб, ўз мулоҳазаларини тавсия этилаётган схема бўйича тарқатмага ёзма баён қилади;

навбатдаги босқичда барча гуруҳлар ўз тақдимотларини ўтказадилар. Шундан сўнг, тренер томонидан таҳлиллар умумлаштирилади, зарурий ахборотлар билан тўлдирилади ва

Намуна:

Бадий таҳлил тизимлари					
Герменевтик таҳлил (талқин)		Структурал (таркибий) таҳлил		Лисоний таҳлил	
афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги
Хулоса:					

“Кейс-стади” методи

«Кейс-стади» - инглизча сўз бўлиб, («case» – аниқ вазият, ҳодиса, «stadi» – ўрганмоқ, таҳлил қилмоқ) аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади. Мазкур метод дастлаб 1921 йил Гарвард университетида амалий вазиятлардан иқтисодий бошқарув фанларини ўрганишда фойдаланиш

тартибида қўлланилган². Кейсда очик ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ходисадан вазият сифатида тахлил учун фойдаланиш мумкин. Кейс харакатлари ўз ичига қуйидагиларни камраб олади: Ким (Who), Қачон (When), Қаерда (Where), Нима учун (Why), Қандай/ Қанақа (How), Нима-натижа (What).

“Кейс методи” ни амалга ошириш босқичлари

Иш Босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка тартибдаги аудиовизуал харакат; ✓ кейс билан танишиш (матнли, аудио ёки медиа шаклда); ✓ ахборотни умумлаштириш; ✓ ахборот тахлили; ✓ муаммоларни аниқлаш
2-босқич: Кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғни белгилаш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муаммоларни долзарблик иерархиясини аниқлаш; ✓ асосий муаммоли вазиятни белгилаш
3-босқич: Кейсдаги асосий муаммони тахлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини излаш, ҳал этиш йўлларини ишлаб чиқиш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил ечим йўлларини ишлаб чиқиш; ✓ ҳар бир ечимнинг имкониятлари ва тўсиқларни тахлил қилиш; ✓ муқобил ечимларни танлаш
4-босқич: Кейс ечимини ечимини шакллантириш ва асослаш, тақдимот.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил вариантларни амалда қўллаш имкониятларини асослаш; ✓ ижодий-лойиҳа тақдимотини тайёрлаш; ✓ якуний хулоса ва вазият ечимининг

² Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P 29.

Кейс. Кичикроқ бадий (шеърӣ) матни таҳлил қилиш учун кўрсаткич ишлаб чиқилади, мазкур методнинг ижобий ва салбий томонлари қиёсланади ва хзулоса чиқарилади.

Кейсни бажариш босқичлари ва топшириқлар:

- Кейсдаги муаммони келтириб чиқарган асосий сабабларни белгиланг (индивидуал ва кичик гуруҳда).
- Мобил иловани ишга тушириш учун бажариладагина ишлар кетма-кетлигини белгиланг (жуфтликлардаги иш).

«ФСМУ» методи

Технологиянинг мақсади: Мазкур технология иштирокчилардаги умумий фикрлардан хусусий хулосалар чиқариш, таққослаш, қиёслаш орқали ахборотни ўзлаштириш, хулосалаш, шунингдек, мустақил ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади. Мазкур технологиядан маъруза машғулотларида, мустаҳкамлашда, ўтилган мавзунини сўрашда, уйга вазифа беришда ҳамда амалий машғулот натижаларини таҳлил этишда фойдаланиш тавсия этилади³.

Технологияни амалга ошириш тартиби:

- қатнашчиларга мавзуга оид бўлган якуний хулоса ёки ғоя таклиф этилади;
- ҳар бир иштирокчига ФСМУ технологиясининг босқичлари ёзилган қоғозларни тарқатилади:

³ Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P 32.

Ф	• фикрингизни баён этинг
С	• фикрингизни баёнига сабаб кўрсатинг
М	• кўрсатган сабабингизни исботлаб мисол келтиринг
У	• фикрингизни умумлаштиринг

- иштирокчиларнинг муносабатлари индивидуал ёки гуруҳий тартибда тақдимот қилинади.

ФСМУ таҳлили қатнашчиларда касбий-назарий билимларни амалий машқлар ва мавжуд тажрибалар асосида тезроқ ва муваффақиятли ўзлаштирилишига асос бўлади.

Намуна.

Фикр: “Структурал таҳлил асосида мавжуд матнни мантиқан қисмларга ажратиш ва уни йиғиш ётади”.

Топшириқ: Мазкур фикрга нисбатан муносабатингизни ФСМУ орқали таҳлил қилинг.

“Ассесмент” методи

Методнинг мақсади: мазкур метод таълим олувчиларнинг билим даражасини баҳолаш, назорат қилиш, ўзлаштириш кўрсаткичи ва амалий кўникмаларини текширишга йўналтирилган. Мазкур техника орқали таълим олувчиларнинг билиш фаолияти турли йўналишлар (тест, амалий кўникмалар, муаммоли вазиятлар машқи, қиёсий таҳлил, симптомларни аниқлаш) бўйича ташҳис қилинади ва баҳоланади⁴.

Методни амалга ошириш тартиби:

“Ассесмент” лардан маъруза машғулотларида талабаларнинг ёки қатнашчиларнинг мавжуд билим даражасини ўрганишда, янги

⁴ Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P 33.

маълумотларни баён қилишда, семинар, амалий машғулотларда эса мавзу ёки маълумотларни ўзлаштириш даражасини баҳолаш, шунингдек, ўз-ўзини баҳолаш мақсадида индивидуал шаклда фойдаланиш тавсия этилади. Шунингдек, ўқитувчининг ижодий ёндашуви ҳамда ўқув мақсадларидан келиб чиқиб, ассесментга қўшимча топшириқларни киритиш мумкин.

Намуна. Ҳар бир катакдаги тўғри жавоб 5 балл ёки 1-5 балгача баҳоланиши мумкин.

“Структура” деганда нимани тушунасиз?
 А. Юнонча сўз бўлиб, таркиб маъносини англатади.
 В. Инглизча сўз бўлиб, таҳлил маъносини англатади.
 С. Юнонча сўз бўлиб, талқин деган маънони англатади.
 Д. Лотинча сўз бўлиб, бадиий асар матнини англатади.

“Структурал таҳлил” қандай таҳлил тури?
 А. “Структурал таҳлил” - бадиий таҳлил тури.
 В. “Структурал таҳлил” - илмий таҳлил тури.
 С. “Структурал таҳлил” - танқидий таҳлил тури.
 Д. “Структурал таҳлил” - бадиий асарни таркилаш орқали таҳлил қилишдир.

“Структурал метод”нинг луғавий маъносини биласизми?
 А. «Структура - таркиб», «метод - фан йўналиши» каби луғавий маънони англатади.
 В. «Структура - таркиб», «метод – ижод тури» каби луғавий маънони англатади.
 С. «Структура – таҳлил», «метод - фан йўналиши» каби луғавий маънони англатади.
 Д. «Структура - талқин», «метод – илмий изланиш» каби луғавий маънони англатади.

Бадиий матн илмий матндан қайси жиҳатлари билан фарқланади?
 А. Бадиий матн образ яратиш орқали шакллантирилади, илмий матнда тушунча ва атамалар асосида фикр юритилади.
 В. Бадиий матн роман ва ҳикоялар матни, илмий матн эса диссертациядир.
 С. Бадиий матн ижодий тасаввур орқали яратилади, илмий матн илмий тафаккур асосига қурилади.
 Д. Бадиий матн вазн ва қофияга асосланади, илмий матнда вазн ва қофия бўлмайди.

“Тушунчалар таҳлили” методи

Методнинг мақсади: мазкур метод талабалар ёки катнашчиларни мавзу буйича таянч тушунчаларни ўзлаштириш даражасини аниқлаш, ўз билимларини мустақил равишда текшириш, баҳолаш, шунингдек, янги мавзу буйича дастлабки билимлар даражасини ташхис қилиш мақсадида қўлланилади. Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар машғулот қоидалари билан таништирилади;
- ўқувчиларга мавзуга ёки бобга тегишли бўлган сўзлар, тушунчалар номи туширилган тарқатмалар берилади (индивидуал ёки гуруҳли тартибда);
- ўқувчилар мазкур тушунчалар қандай маъно англатиши, қачон, қандай ҳолатларда қўлланилиши ҳақида ёзма маълумот берадилар;
- белгиланган вақт якунига етгач ўқитувчи берилган тушунчаларнинг тугри ва тулиқ изоҳини уқиб эшиттиради ёки слайд орқали намойиш этади;
- ҳар бир иштирокчи берилган тугри жавоблар билан узининг шахсий муносабатини таққослайди, фарқларини аниқлайди ва ўз билим даражасини текшириб, баҳолайди⁵.

Намуна: “Модулдаги таянч тушунчалар таҳлили”

Тушунчалар	Сизнингча бу тушунча қандай маънони англатади?	Қўшимча маълумот
Бадий матн	Нобадий матндан ҳиссий-импрессив ва нутқнинг бўёқдорлиги ва образли тафаккур билан фарқ қилади	
Структура	Таркиб. Бадий матн таркиби (қурилиши), унинг қисмларга ажратиб таҳлил қилиш	
Бадий тимсол (образ)	Аниқ ва шу билан бирга умумлаштириш характериға эға бўлган бадий манзара ёки сиймо яратиш	

⁵ Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P 44.

Адабий тур	Матнни ифода хусусиятига кўра фарқлаш	
Адабий жанр	Ўз ифода шаклига, вазн бирликларига ва қофияланиш тизимига эга бўлган мустақил шаклифй ифодаланиш	
Ритм, Ритмика	Бир маромда такрорланиб турувчи нутқий ҳаракат ва уни ўрганувчи соҳа	
Услуб	Муаллиф ижодининг ёки бадиий матннинг бектакрор ўзига хослиги	

Изоҳ: Иккинчи устунчага қатнашчилар томонидан фикр билдирилади. Мазкур тушунчалар ҳақида қўшимча маълумот глоссарийда келтирилган.

Венн диаграммаси методи

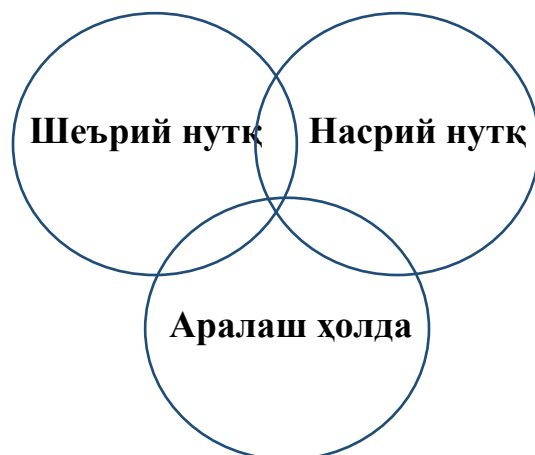
Методнинг мақсади: Бу метод график тасвир орқали ўқитишни ташкил этиш шакли бўлиб, у иккита ўзаро кесишган айлана тасвири орқали ифодаланади. Мазкур метод турли тушунчалар, асослар, тасавурларнинг анализ ва синтезини икки аспект орқали кўриб чиқиш, уларнинг умумий ва фарқловчи жиҳатларини аниқлаш, таққослаш имконини беради.

Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар икки кишидан иборат жуфтликларга бирлаштирилади ва уларга кўриб чиқиладиган тушунча ёки асоснинг ўзига хос, фарқли жиҳатларини (ёки акси) доиралар ичига ёзиб чиқиш таклиф этилади;
- навбатдаги босқичда иштирокчилар тўрт кишидан иборат кичик гуруҳларга бирлаштирилади ва ҳар бир жуфтлик ўз таҳлили билан гуруҳ аъзоларини таништирадидилар;
- жуфтликларнинг таҳлили эшитилгач, улар биргалашиб, кўриб чиқиладиган муаммо ёхуд тушунчаларнинг умумий жиҳатларини (ёки фарқли) излаб топадилар, умумлаштирадидилар ва доирачаларнинг кесишган қисмига ёзадилар⁶.

⁶ Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P 54.

Намуна: Ифода шакллари бўйича (шеърий ва насрий нутқ)

“Блиц-ўйин” методи

Методнинг мақсади: тингловчиларда тезлик, ахборотлар тизмини таҳлил қилиш, режалаштириш, прогнозлаш кўникмаларини шакллантиришдан иборат. Мазкур методни баҳолаш ва мустаҳкамлаш мақсадида қўллаш самарали натижаларни беради.

Методни амалга ошириш босқичлари:

1. Дастлаб иштирокчиларга белгиланган мавзу юзасидан тайёрланган топширик, яъни тарқатма материалларни алоҳида-алоҳида берилади ва улардан материални синчиклаб ўрганиш талаб этилади. Шундан сўнг, иштирокчиларга тўғри жавоблар тарқатмадаги «якка баҳо» колонкасига белгилаш кераклиги тушунтирилади. Бу босқичда вазифа якка тартибда бажарилади.

2. Навбатдаги босқичда тренер-ўқитувчи иштирокчиларга уч кишидан иборат кичик гуруҳларга бирлаштиради ва гуруҳ аъзоларини ўз фикрлари билан гуруҳдошларини таништириб, баҳслашиб, бир-бирига таъсир ўтказиб, ўз фикрларига ишонтириш, келишган ҳолда бир тўхтамга келиб, жавобларини «гуруҳ баҳоси» бўлимига рақамлар билан белгилаб чиқишни топширади. Бу вазифа учун 15 дақиқа вақт берилади⁷.

3. Барча кичик гуруҳлар ўз ишларини тугатгач, тўғри ҳаракатлар кетма-

⁷ Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P 61.

кетлиги тренер-ўқитувчи томонидан ўқиб эшиттирилади, ва ўқувчилардан бу жавобларни «тўғри жавоб» бўлимига ёзиш сўралади.

4. «Тўғри жавоб» бўлимида берилган рақамлардан «якка баҳо» бўлимида берилган рақамлар таққосланиб, фарқ булса «0», мос келса «1» балл қўйиш сўралади. Шундан сўнг «якка хато» бўлимидаги фарқлар юқоридан пастга қараб қўшиб чиқилиб, умумий йиғинди ҳисобланади.

5. Худди шу тартибда «тўғри жавоб» ва «гуруҳ баҳоси» ўртасидаги фарқ чиқарилади ва баллар «гуруҳ хатоси» бўлимига ёзиб, юқоридан пастга қараб қўшилади ва умумий йиғинди келтириб чиқарилади.

6. Тренер-ўқитувчи якка ва гуруҳ хатоларини тўпланган умумий йиғинди бўйича алоҳида-алоҳида шарҳлаб беради.

7. Иштирокчиларга олган баҳоларига қараб, уларнинг мавзу бўйича ўзлаштириш даражалари аниқланади⁸.

«Структурал таҳлил кетма–кетлигини аниқлаш. Ўзингизни текшириб кўринг!

Ҳаракатлар мазмуни	Якка баҳо	Якка хато	Тўғри жавоб	Гуруҳ баҳоси	Гуруҳ хатоси
Матннинг ташқи структураси					
Матннинг ички қурилиши					
Матнни ўз ёзувида ўқиш тажрибаси					
Матнни ўз тилида ўқиб тушуниш (луғат ва изох)					
Матн қисмларининг дастлабки талқини					
Қисмларга ажратилиб таҳлил қилинган матннинг мантиқий					

⁸ Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P 63.

III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР

1 - мавзу: Мумтоз поэтика манбалари ва улар асосида бадиий матннинг структурал таҳлили тамойиллари

РЕЖА

- 1.1. Мумтоз поэтика масалалари илмий тизим сифатида. Илмий ва бадиий таҳлил ўртасидаги нисбат.
- 1.2. Мумтоз поэтикада бадиий сўз ўрни.
- 1.3. Мумтоз бадиий матнни тизимли ўрганиш асослари.
- 1.4. Мумтоз поэтиканинг шаклланишида асос бўлган концепциялар

Таянч иборалар: *мумтоз поэтика, манбалар, бадиий матн, таҳлил, тамойил, илмий тизим, бадиий таҳлил, тизимли ўрганиш, илмий концепция, адабиёт назарияси, замонавий концепциялар.*

1. Мумтоз поэтика масалалари илмий тизим сифатида. Илмий ва бадиий таҳлил ўртасидаги нисбат.

Ҳар қандай назариядан мақсад, амалиётни енгиллаштириш. Агар назарий қарашлар амалий операцияларни енгиллатишга хизмат қилмас экан, у узок яшай олмайди. Илм ва амал бирлиги Қуръони каримдан тортиб барча сўфий алломаларнинг яшаш тарзи бўлганининг боиси шундан. Шундай экан, адабиёт назариясининг такомилдан мақсад ҳам охир-оқибат таҳлил жараёнини енгиллатишдан иборат. XIX асрда ҳали янги типдаги адабиёт назарияси шаклланмай туриб, *тарихий поэтика* қонуниятлари (А.Н.Веселовский) ишлаб чиқилди, орадан ҳеч қанча вақт ўтмай

янгиланаётган адабий жараён натижалари (асарлари)ни таҳлил қилишда тарихийлик принципи билан ёндашиш замонавийлик нуқтаи назаридан тўғри келмаслиги илмда аниқлангандан кейин *назарий поэтикага* эҳтиёж туғилди. Ўз даври олимлари бу “эҳтиёж фарзанди”ни етарли баҳолай олмаган бўлсалар ҳам, назарий поэтика масалалари адабиёт назариясининг асоси бўлиши керак деган таомилга яна юз йилча муддатдан кейин (Н.Д.Тамарченко) қайтилди. Бироқ адабиётнинг асосий таҳлил объекти матн ва унинг структураси деган қатъий қарорга яқинланиши билан (М.Ю.Лотман) структурал поэтика эҳтиёжи кун тартибига чиқди. Бироқ бу навбатдаги эҳтиёжлар мафкуравий талқин асосига қурилган адабиёт назарияларига сингиши мумкин эмаслиги ўздавридаёқ аён бўлди ва ниҳоят, иттифок тарқалиб, миллий адабиёт намуналарини ўз тили ва эҳтиёжлари доирасида ўрганилиши зарурати туғилганда структурал поэтика адабиёт назариясининг асосига қўйилиши керак, деган муддаога кўчилмоқда. Бунинг сабаби И.Виноградовдан (1928) тортиб, Л.Тимофеев, М.Алексеев, Г.Поспелов ва ниҳоят, ҳар қанча замонавийлаштирилгани билан В.Хализев назариялари мана шу асосга қурилган эди. Буларнинг барчаси учун санъат ижтимоий онг шакллари билан бўлиб, сўз санъати деб аталувчи бадиий адабиёт ҳам, ижтимоий онг шакли сифатида борлиқни ўрганувчи восита (литература есть познание действительности) деб қаралган. Шу нуқтаи назардан адабиёт назарияси уч қисмдн: бадиий адабиёт моҳияти, адабий асар ва адабий жараён масалаларидан келиб чиқиб қаралган⁹. Н.Д.Тамарченко раҳбарлигидаги муаллифлар гуруҳи томонидан тавсия этилган сўнгги адабиёт назарияси юқоридаги андозадан бутунлай воз кечиб, назарий қарашлар таҳлил жараёнига кўмак берувчи тарихий ва назарий поэтика асосига қурилди. Бизнингча, гарчи кеч бўлса-да, адабиёт назарияси ўзининг муқаддас вазифаси - бадиийлик қонуниятларини ўрганишга киришар экан, у поэтика назариясидан узоқлашиб кетмаслиги керак. Шунинг учун ҳам энди санъатга ижтимоий онг шаклигина эмас, кишилар ўртасидаги коммуникатив жараён

⁹ Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P 65.

(муомала эҳтиёжи) сифатида қаралар экан, санъатнинг ўзига хос коммуникатив “тили” мавжудлиги исбот этилган экан, энди объект, умуман, онг шакли эмас, балки ўша онгнинг матндаги фойдасига кўчди. Табиийки, бадиий матн адабиёт назариясининг бирламчи объектига айланди. Энди мана шу матн таҳлилини ўрганувчи фанлар – тарихий ва назарий поэтика адабиёт назариясининг асосига қўйилиши зарурат бўлиб қолди. Бироқ санъат асарини, айниқса, замонавий модерн услубидаги асарларни фақат тарихий поэтика қолиплари доирасида ўрганиш, унинг харакатланаётган, тирик хужайрасига нотқўри ёндашув экани ҳам маълум бўлмоқда. Шундай экан, бадиий матнга тирик организм сифатида ёндашадиган, унинг тириклик белгиларига хиёнат қилмаган ҳолда таҳлилга тортадиган методикага эҳтиёж туғилмоқда. Назаримда, структурал поэтика ўз таҳлил сифати билан ана шу масъулиятни зиммасига оладигандай тасаввур бермоқда. Чунки унинг объекти умуман ёки мавҳум тарздаги дунёқарашлар йиғиндиси бўлган ғоявий-бадиий бирлик эмас, балки бадиий матн ва унинг структураси. Матндагига ёзувчининг маҳорати ҳам, тил материалидан фойдалана билиш салоҳияти ҳам, замонавий ёки анъанавий ифода воситаларига мурожаати ҳам, борингки, ғоявий эътиқоди ҳам акс этади. Шунинг учун ҳам бадиий матн ва унинг таҳлил адабиёт назариясининг доимий муддаоси экан, у структурал таҳлил инкор этиб ёки уни айланиб ўтиб, назарий жиҳатдан ҳам, амалиётга муқобиллик жиҳатидан ҳам янги адабиёт назарияси яратиб бўлмайди. Менимча, ҳозирги ядабиёт назарияларининг энг янгиси тарихий ва назарий поэтикага асослангани каби, келажакда яратилажак адабиёт назариялари структурал поэтикага асосланса ажаб эмас. Ана шу умид ва эҳтиёжлардан келиб чиққан ҳолда структурал метод ва структурал поэтика моҳиятини ўрганишга чоғландик...¹⁰

Адабиётшуносликда структурал метод мавжуд ва бошқа методлари яшаётган экан, бунинг филология илмидаги ўрнини таъкидлаш баробарида тилшуносликдаги «структур лингвистика» каби «структурал

¹⁰ Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P68.

адабиётшунослик” деб аташга ҳали эрта эканини таъкидламоқчимиз. Бизнингча, адабиётшунослик айнан шундай атамани тўлиғича қабул қилмаса керак. Чунки тилшунослик илми, хусусан, назарий тилшунослик кўпинча формал методлар билан иш кўради ва унинг муайян қисмини «структур лингвистика” деб қабул қилинган. Шунингдек, Ю.Лотманнинг асарларини нашрга тайёрлаган М.Лотманнинг фикрича, «бадий адабиётнинг лингвистик тадқиқоти (структур лингвистика методини қўлласа ҳам) моҳиятан антиструктурал характерга эга, чунки улар адабиётнинг алоҳида элементи ва аспекти унинг умумий функциясидан ажратиб, табиий тил феноменининг принципларига мослаб таҳлил қиладилар”¹¹.

Адабиётшуносликда структурал поэтика, асосан, таҳлил тамойиллари тизими сифатидагина мавжуд. Адабиётшунослик нисбатан кенгроқ фан соҳаси бўлгани учун унинг бағрида эса таркибий методдан ташқари бир вақтнинг ўзидан бошқа таҳлил методлари ҳам яшаши мумкин. Қолаверса, адабиёт илмининг имкониятларини биргина “структурал” истилоҳига бўйсундириб, унинг маълум қисмини “структурал адабиётшунослик” деб аташ мақсадга мувофиқ эмас. Структурал метод ҳам ўз навбатида тарихий поэтика, назарий поэтика ва қиёсий адабиётшуносликдаги мавжуд таҳлил усулларидан имкон қадар фойдаланган ҳолда иш юритади¹².

Структур таҳлил илдизлари дастлабки мифлар ва уларнинг талқини билан боғлиқ. Француз структуралисти Клод Леви-Стросс структур талқин учун асос берувчи метафорик тафаккур илдизини (“Ёввойининг фикри”, “Мифологик” каби ишларида) мифологик тафаккурда кўради. Унингча, тафаккур ўзига хос жиҳатига кўра (ҳиссий босқичдаги фикр, ўз мақсадига эришиш йўллари билан, унсурларнинг маиший танловини қайта таснифлаш орқали в. б.) дастлабки пайтларданоқ рационал бўлган, тасниф ва таҳлилга қобилиятли ва “неолит техник инқилоби” учун интеллектуал база саналган. Шунинг учун ҳам Леви-Сросс мифик тафаккурнинг чуқур метафорик

¹¹ Лотман М. Послесловие: Структуральная поэтика и ее место в наследии Ю.М.Лотмана / В кн. Ю.М.Лотман. Структура художественного текста. – М.: 1998.стр.34

¹² Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P 70.

характерини кузатишни, муайян ўзгаришдаги “хабар”, “код” ва “арматура”нинг бир сюжетларни бошқаларининг метафорик трансформацияси сифатида ўзгаришини таклиф қилади¹³.

2. *Мумтоз поэтикада бадий сўз ўрни.*

Мумтоз адабиётда "сўз" бир неча маъноларда келиши мумкин:

1. Куръони карим маъносида. "Сўз ерга яшил кўклам тушди" дейилади "Қутадғу билиг"да.
2. Лавҳул махфуз-азал ва охират китоби маъносида.
3. Дунёнинг бошланиши ва охири маъносида. Дунё кун сўзидан яралган.
4. Сўз бадий адабиёт ёки ёзма асарлар маъносида.
5. Адабиётнинг бадийлик хусусияти-табиати маъносида.
6. Лафз - лексема маъносида.

Мумтоз адабиётшуносликда сўзнинг бадийлик хусусияти ёки асарнинг бадийлик табиатини ўрганиш учун махсус илмлар мавжуд бўлиб, бу илм энг умумий маънода "илми адаб" деб юритилади. "Илми адаб"-филологик илмлар йиғиндиси маъносида келади. Адабиётшунос Б.Валихўжаев "Ўзбек адабиётшунослиги тарихи" китобида илми адабнинг ўндан ортиқ соҳаларини келтиради. Улар луғат (лексикология маъносида), сарв (морфология), наҳв, илми калом, илми бадеъ (бадий санъатлар), илми аруз, илми қофия, адабий навлар маъноларида ё маъноларини ифодалайдиган соҳалардан иборат¹⁴.

Бадий сўз табиатини ўрганганда дастлаб унинг зоҳирий ва ботиний маъносини, яъни сурат ва маъно муносабатини ўрганишга тўғри келади. Ҳар бир маъно муайян шаклга эга, ҳар бир шакл эса маълум маънони ифода қилади, улар ўзаро бирлик ҳолидагина ўқувчига етиб бориши мумкин. Маънонинг ўз жиҳатлари бўлгани каби шаклнинг ҳам ўз унсурлари мавжуд

¹³ Мелетинский Е. М. Возникновение и ранние формы словесного искусства / История всемирной литературы. Т. 1. - М.: Наука, 1983. - С. 29.

¹⁴ Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P 72.

бўлади. Ана шу муносабатларни ўрганиш натижасида калом бадеъ, аруз ва кофия илмлари вужудга келган.

Муаллими соний Абу Наср Форобий "Китобу-ш-шеър" асарида Арастунинг "Поэтика" китобини шарҳлаб берган ва бадий сўз дейилганда, адабиётнинг қайси жихатларига эътибор бериш заруратини кўрсатган. Бадий асарда ҳаётий ҳақиқат ва тўқима муносабати, асарнинг бадийлигини таъминловчи ритм, жанр бадий воситалар каби ҳолатларга эътибор берилади. Табиатда одам бор, бадииятда одам акси бор.

3. Мумтоз бадий матни тизимли ўрганиш асослари.

Сўзнинг бадийлик хусусияти ҳақида гап кетганда, турк ва форс адибларининг йирик асарлари таркибида ҳам назарий маълумотлар келтирилиши мумкин. Бундай маълумотларни Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг", Кайковуснинг "Қобуснома" асарида келтирилган намуналар орқали билиб оламиз.

XII асрда яшаган шоир ва олим Низомий, Арузий Самарқандий "Чаҳор мақола" номи билан машҳур бўлган асар яратган. Ушбу асарнинг иккинчи қисми шеър илмининг моҳияти ва шоирлик салоҳияти ҳақида. Муаллиф ушбу асар орқали шеър илмига қўйиладиган талаблар, шоир бўлиш учун бажариладиган амаллар ҳақида мулоҳаза билдирган.

Табиб Аҳмад Югнакийнинг "Хибат ул-ҳақойиқ" асарида сўзнинг бадий имкониятлари ва тил одоби ҳақида фикр баён қилинган.

Сайфи Саройи "Гулистони бит-туркий" асарининг муқаддимасида жаҳон шоирларини ўзича тасниф қилиб, уларни булбул ва зоғлар воситасида тушунтирган.

Абдурахмон Жомий дostonларининг таркибида ҳам улуг шоирлар хотираси ҳақида, сўз ва қалам фазилати ҳақида ва баландпарвоз, аммо танбеҳга муҳтож шоирлар ҳақида фикр баён қилади. Жомий талқинида, сўз сайқали дил зангини ювади, дунёда қанча тилсим бор бўлса, уларнинг калити сўздир деган хулосага келади.

Алишер Навоий асарларида бадиий сўз табиати ҳақида жуда кўп мулоҳаза айтилган. Улар махсус илмий асарлар таркибида ҳамда бадиий асарлар таркибида учрайди. "Хазойину-л-маоний" ва "Хамса" муқаддимасида, "Ҳайрату-л-аброр" достонида, "Саббаъи сайёр" дostonлари таркибида бундай мулоҳазаларни учратамиз. Шунингдек, "Назму-л-жавоҳир", "Арбаин" сингари асарларида ҳам бадиий сўз санъатига оид тўртлик учрайди.

"Ҳайрату-л-аброр" достонида сўз таърифига алоҳида боб бағишланган. Навоий таърифида "сўз башар юлдузининг сипехри, инсон зотининг жавҳари" сифатида таърифланади.

Сўзга бундай эътибор берилишининг сабаби, сўз яратганнинг буюк мўъжизаси, дунёнинг ибтидоси сифатида талқин этилади.

"Назму-л-жавоҳир" асарида инсоннинг шарифлиги сўз билан эканлиги уқтирилади. Сўз инсонга истеъдод сифатида берилган экан, сўзни таниш истеъдоди ҳам инсонларга берилган. Бунинг учун шоир сўзнинг тузук қоидаларини яхши билиши, сўзга санъат асари сифатида қараши керак бўлади.

Бадиий сўз ҳақидаги қарашлар илмий рисолаларда ўзининг тугал аксини топган. Шайх Аҳмад Тарозийнинг "Фунуну-л-балоға" асари адабиётшуносликнинг беш муҳим хусусиятига бағишланган. Улар:

1. Адабий навлар ва шеърий шакллар.
2. Аруз илми.
3. Бадиий санъатлар.
4. Қофия илми.
5. Муаммо илмига бағишланган.

Асарнинг сўнгги бешинчи қисми бизгача етиб келмаган.

XIV-XIX асрларда сўзнинг бадиийлик табиатига доир қарашлар турли асарларда акс этган. Айниқса, Фузулий, Амирий, Нодира, Огаҳий девонларининг дебочаларида бундай қарашларни учратамиз. Фузулий девонининг дебочасида ғазал ва қитъа жанрига оид назарий фикрлар мавжуд.

Амирий ва Огаҳий девонларида эса сўзнинг маъно гўзалликлари, бадий санъатлари ҳақидаги қарашларини учратамиз.

Шоир Фуркат махсус шеърӣ рисола яратиб, "шоир аҳволи ва шеър муболағаси хусусида" деб сарлавҳа қўйган. Демак, шоир ва шеър муносабати ушбу манзуманинг асосий мавзӯидир.

XX аср бошларида изчил суратда таркиб топган адабиётшунослик илми шаклланди. Адабиётшуносликнинг фан сифатида шаклланишида жаҳид адабиётининг вакиллари Бехбудий, Қодирий, Чўлпон мақолалари, Фитрат, А. Саъдий ва Валуд Маҳмуднинг илмий-танқидий қарашлари асос бўлди. Натижада, ғарб андозасига тўғри келадиган адабиёт назариясини шакллантиришга киришилди.

30-йилларнинг ўрталаригача давом этган бу илмий жараёнда Фитратнинг "Адабиёт қоидалари", "Аруз ҳақида" қўлланмалари, А.Саъдийнинг "Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари" эътиборли манба бўлди. Валуд Маҳмуднинг "Бугунги шеърларимиз ва санъаткорларимиз" туркум мақолаларида ҳам айрим назарий муаммолар талқини берилган.

Назорат саволлари

1. Мумтоз поэтика тизимидаги фанлар доирасини аниқланг.
2. Илми адаб (филология) таркибида таҳлил учун қайси соҳалар зарур бўлади?
3. Бадий сўзнинг луҳавий ва истилоҳий маънолари қайсилар?
4. Поэтиканинг соҳалари қай силар?
5. Мумтоз поэтика қайси тамойилларга асосланади?
6. Тарихий ва назарий поэтика ўртасидаги муносабат қандай?
7. Мумтоз поэтиканинг манбаларини аниқланг?
8. Аруз тизимида доир мумтоз манбалар ва уларнинг поэтикадаги ўрнини белгиланг.
9. Илми қофия мумтоз поэтика таркибида қандай хусусиятлар касб этади?

10. Структурал поэтика имкониялари нималардан иборат?

Фойдаланилган адабиётлар

1. Шарқ мумтоз поэтикаси (тузувчи Ҳ.Болтабоев). – Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси нашриёти, 2008.
2. Болтабоев Ҳ. Адабиёт энциклопедияси. – Т., 2015.
3. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – М.: Наука, 1989.
4. Лотман Ю.М. О поэтах и поэзии. Анализ поэтического текста. – Санкт-Петербург, 1996.
5. Потебня А.А. Теоретическая поэтика. – М.: Наука, 1990.
6. Cohen J. Structure du langage poetique. Paris: Flammarion, 2066.
7. Jakobson R. Essais de linguistique generale. Paris, Minuit, 2009, ch. 11
8. Ruwet N. L'analyse structurale de la poesie // Linguistics, 2, dec. 2013.
9. Analyse structural d'un poeme francais // Linguistics, 3, janv. 1964.
10. Nerys Williams. Contemporary Poetry. Edinburgh University Press, 2011.

2 - мавзу: Мумтоз бадий матн таркиби ва уни таҳлил қилиш

РЕЖА

- 2.1. Мумтоз бадий матнга хос хусусиятлар. Мумтоз асарларнинг ички қурилиши.
- 2.2. Мумтоз адабиётшуносликда бадий шакл ва мундарижа муносабати ва уларнинг компонентлари.
- 2.3. Бадий шакл элементлари ва уларни таҳлил қилиш бўйича тавсиялар.
- 2.4. Мумтоз тарихий поэтиканинг категориялар тизими. Структур таҳлил предмети.

--

Таянч иборалар: мумтоз матн, бадиий мат, асарнинг ички қурилиши, бадиий шакл, мундарижа, компонентлар, шакл элементлари, таҳлил ва талқин, мумтоз тарихий поэтика, категориялар, структура, таҳлил предмети.

Муайян шакл воситасида ифода қилинадиган фикр, ғоя йиғиндиси мазмун дейилади.

Шакл:

1. Образ
2. Сюжет
3. Композиция
4. Бадиий нутқ

Мазмун:

1. Ғоя
2. Муаммо
3. Мавзу

Мумтоз адабиётшуносликда шакл ва мазмун муносабати қадимдан мавжуд бўлган бўлса ҳам асосан исломдан кейинги адабиётшуносликда муайян илмий тизимга кирган. Чунки Қуръони каримда шакл ва мазмун муносабати ҳақида муайян қарашлар бор. Ундаги талқинга кўра, шакл ва мазмун жуз ва кулл (луғавий маъноси бутун ва бўлак) муносабати орқали англашилади. Жуз мутлақ борлиқ, илоҳ деб берилса, кулл унинг акс этиши, тажаллиси сифатида тушунтирилади. Демак, шакл ва мазмун Қуръоний асосга кўра мутлақ моҳият (илоҳ) ва унинг яралиш воситалари, аксланувчи манбалари тарзида талқин қилинади.

Шакл ва мазмун муносабати дастлаб юнон алломалари Арасту ва Афлотун асарларида акс этган. Унга шарҳ ёзган Форобий бадиий шаклнинг айрим ифода усуллари, хусусан, жанрларини изоҳлаб кўрсатган.

IX-XV асрлар адабиётшунослигида сурат ва маъни дейилганда, бадиий асардан тушунилаётган маъно, мазмун, шакл дейилганда эса унинг лафзий жиҳати-сўз орқали ифодаси кс этган. Шу каби А. Жомий ва А. Навоий асарларида ҳам шакл ва мазмун бирлиги кўрсатилган. Жомийнинг талқинича, лафз маънонинг зоҳиридир, маънини сўз ва тилсиз ифода қилиб бўлмайди.

Чукур маъно бериш учун эса кўркли лафз керак. Маъно лафз билан гўзал бўлгани каби лафз ҳам маъно гўзаллиги билан кўркли бўлади¹⁵.

Алишер Навоий "Ҳайрату-л-аброр" асарида сурат ва маъни ҳақида фикр юритиб, "Бир неча сўз ул маънидаким, сўздаги маъни жомедурур. Сўз қолиби онсиз қолубэ... ким жонсиз ва ани топмоқ ишини киши билмас, балки ани топқон киши топилмас", деб ёзади.

Демак, Навоий талқинида маъно-сўз қолипнинг жонидир. Жонни қолипдан (жасаддан) ажратиб бўлмайди. Маъни ва сурат ажралмас бир моҳиятдир. Уни шеърда кўрмоқчи бўлганлар уларни бир бутунликда кўришлари, вазн ва баҳр каби зоҳирий жиҳатларни шеърнинг маъносидан ажратмасликлари керак.

Мумтоз адабиётшуносликда маъно шаклнинг жавҳари, ядроси бўлиб келади. Шакл эса маънонинг ифода йўсини тарзида қабул қилинади.

Фаридиддин Аттор шакл ва маъни ҳақида сўз юритганда, "Жавҳару-з-зот" асарида "жавҳар"-асос сифатида мутлақ руҳнинг сирини белгилайди. Мутлақ рух, яъни Ҳақ (кулл-бутун) инсоний, маҳлуқий ёки нарсалар суратида зоҳир бўлади. Нур орқали рух ифодаланади.

Жалолиддин Румий фалсафасида маъни ишқ талқинида кўринади. Сурат ишқ нуридир. У ишқсиз қийматдан маҳрум бўлади. Ишқ маъно-моҳият касб этар экан, демак, у маъни билан бир бутундир. Маънининг нури эса сурат билан гавдаланади. Ишқ бўлмаса нур бўлмайди. Ишқнинг ўзи нурсиз, суратсиз бизга етиб келмайди. Шундан келиб чиққан ҳолда маъни суратга, шаклга, нурга қуйилади. Шакл, яъни сурат эса мазмунга айланиб маънини ифода қилинади.

XX аср ўзбек адабиётшунослигида шакл ва мазмун бирлиги анча жиддий ўрганилган. Дастлабки адабиётшунослик руҳидаги асарлар "Адабиёт қоидалари", "Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари" китобларида шакл ва мазмун бир бутун яхлитликда қаралган. Фитрат талқинида бадий асарнинг мазмуни "Ёзиш қоидалари" рукни остида берилади ҳамда мавзу, тилак (ғоя),

---

¹⁵ Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P 74.

муаммо, унинг жиҳатлари сифатида кўрсатилади. Бадиий шакл ва уни тутиб турувчи ҳодисалар сифатида тимсол (образ), тартиб (сюжет), таркиб (композиция), тил услуб (бадиий нутқ) ҳодисалари келтирилади. Айниқса, Фитрат томонидан услуб тушунчаси анча кенг тушунтирилади, услубнинг умумий ва хусусий ҳоллари англатилади.

Абдурахмон Саъдий асарида эса тил бадиий асарнинг бирламчи унсури деб қаралади. Мазмун ифода қилиниши мумкин бўлган барча жиҳатлар тилда ифодаланади. Мана бу қарашлар замонавий адабиётшуносликдаги шакл ва мазмун муносабатини изчил тушунтириш учун асос бўлиб хизмат қилган.

Назорат саволлари

1. Мумтоз матнларга хос хусусиятлар қайсилар?
2. Бадиий матндаги мавжуд сатҳлар таснифи қайсилар?
3. Мумтоз асарларни ички таркиби нималардан иборат?
4. Шакл ва мазмун муносабати мумтоз поэтикада қандай акс этган?
5. Шакл компонентлари (элементлари) қайсилар?
6. Сюжетдан ташқари композицион воситалар қайсилар?
7. Структурал таҳлилда иштирок этадиган шакл ва мазмун элементлари қайсилар?
8. Эпос сатҳини ташкиллантувчи жанрлар қайсилар?
9. Ғарбда лирик сатҳни ташкиллантувчи жанрлар қайсилар?
10. Мусулмон шарқида лирик сатҳни ташкиллантувчи қайси жанрларни биласиз?
11. Лиро-эпик жанрлардан қайсилари структурал таҳлилда иштирок этади?
12. Структурал таҳлилда иштирок этувчи драматургик жанрлар?

Адабиётлар ва интернет ресурслар

1. Жирмунский В.М. Теория стиха. – М.: Наука, 1975.

2. Сирожиддинов Ш. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари. Т.: Янги аср авлоди, 2011.
3. Cuddon J.A. The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory. London: Penguin Books, 1991.
4. Wilpert G. von. Sashwörterbuch der Literatur / 7. Aufl/ Stuttgart.
http://web.cn.edu/kwheeler/lit_terms.html
5. Barthes Roland. A propos de deux ouvrages de Claude Levi-Strauss: Sociologie et socio-logique // Informations sur les Sciences sociales. Unesco, dec. 2012. I, 4.
6. Сирожиддинов Ш. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари. Т.: Янги аср авлоди, 2011.
7. Cuddon J.A. The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory. London: Penguin Books, 1991.
8. Wilpert G. von. Sashwörterbuch der Literatur / 7. Aufl/ Stuttgart.
http://web.cn.edu/kwheeler/lit_terms.html
9. Barthes Roland. A propos de deux ouvrages de Claude Levi-Strauss: Sociologie et socio-logique // Informations sur les Sciences sociales. Unesco, dec. 2012.
10. Nerys Williams. Contemporary Poetry. Edinburgh University Press, 2011

3 - мавзу: Бадий матнда тимсоллар тизимининг таҳлили

РЕЖА

1. Мумтоз адабиётда поэтик тимсол ва унинг бадий матн таркибидаги ўрни.
2. Бадий асардаги анъанавий образлар. Поэтик образ турлари ва уларни таҳлил қилиш тамойиллари.
3. Мумтоз бадий матн сатҳлари ва уларни таркиблаш тамойиллари.
4. Тимсол ва бадий санъатлар ўртасидаги муносабат.

Таянч иборалар: *поэтик тимсол, бадий матн таркиби, анъанавий образлар, образ турлари, таҳлил тамойиллари, бадий матн сатҳлари, таркиблаш тамойиллари, тимсол ва бадий санъатлар.*

Назорат саволлари

1. Кишилар образларини англатувчи поэтик тушунчалар қайсилар?
2. Мумтоз поэтиканинг образла тизимининг структурасини белгиланг.
3. Поэтик тимсолни шакллантирувчи омиллар қайсилар?
4. Бадий асар таркибидаги анъанавий образлар ва уларнинг матндаги ўрни қандай?
5. Бадий таҳлил тамойиллари қайси маъноларни ўзида жамлаган?
6. Бадий матн сатлари ва таркиблаш тамойилларини аниқланг.
7. Бадий тимсол назарияси ва унинг асосий тамойиллари.
8. Бадий тимсоланинг бадий санъатларга муносабати қандай?
9. Услуб тушунчасининг истилоҳий жиҳатлари қайсилар?
10. Услуб ўзгаришига таъсир этувчи омиллар қайсилар?

Фойдаланилган адабиётлар

1. Шарқ мумтоз поэтикаси (тузувчи Ҳ.Болтабоев). – Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси нашриёти, 2008.
2. Болтабоев Ҳ. Адабиёт энциклопедияси. – Т., 2015.
3. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – М.: Наука, 1989.
4. Лотман Ю.М. О поэтах и поэзии. Анализ поэтического текста. – Санкт-Петербург, 1996.
5. Потебня А.А. Теоретическая поэтика. – М.: Наука, 1990.
6. Cohen J. Structure du langage poetique. Paris: Flammarion, 2066.
7. Jakobson R. Essais de linguistique generale. Paris, Minuit, 2009, ch. 11
8. Ruwet N. L'analyse structurale de la poesie // Linguistics, 2, dec. 2013.
9. Analyse structural d'un poeme francais // Linguistics, 3, janv. 1964.
10. Nerys Williams. Contemporary Poetry. Edinburgh University Press, 2011

4-мавзу. Мумтоз поэтикада бадий нутқ

РЕЖА

1. Бадий асар тили ва унинг структурал таҳлилдаги ўрни. Муаллиф нутқи: ровийлик.
2. Поэтик лексика: мумтоз адабиётда поэтик лексиканинг хусусиятлари. Шу асосга қуриладиган санъатлар.
3. Поэтик нутқ интонацияси ва фонетикаси. Шеърятда вазн ва оҳангдорлик.
4. Поэтик синтаксис ва унинг асосий хусусиятлари.

Таянч иборалар: *мумтоз поэтика, структурал таҳлил, муаллиф нутқи, ровийлик, поэтик лексика, санъатлар, нутқ интонацияси, фонетика, вазн ва оҳангдорлик, поэтик синтаксис.*

1. Бадий асар тили ва унинг структурал таҳлилдаги ўрни. Муаллиф нутқи: ровийлик.

Бадий адабиётда фикр ифодаси, уни санъат сифатида нафис қилиб тасвирлаш масаласи қадимдан мавжуд. Бу анъана қадимги турк ёдгорликлари, жоҳилия даври араб шоирларининг ижодида ва форс тилида битилган қадимги йилномаларда ҳам учрайди. Шунини таъкидлаш керакки, биз бадий санъатлар деб ўрганаётган поэтик ҳодисалар нафақат араб-форс-турк шеърятда, балки бутун дунё адабий тажрибасида учрайди. Лекин исломдан кейинги давр араб ва форс олимлари шеърый санъатларга алоҳида илм тури сифатида қарашган. Бундай поэтик санъатлар нафақат шеърый асарлардан, балки насрий асарлардан ҳам олиниб таҳлил этилган¹⁶.

¹⁶ Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P 80.

Араб мумтоз поэтикасининг бу соҳадаги дастлабки асарлари Ибн Мўътазнинг "Китобу-л-бадеъ" асарида муаллиф Қуръони карим таркибида келган санъатларни шарҳлаган. Кейин эса пайғамбар ҳадисларидан, чаҳорёрлар ҳикматларидан мисоллар келтирган. Ва ниҳоят бу шоирнинг сўзларидандир деган рукн билан бошқа шоирлар асарларидан мисоллар келтирган. "Китобу-л-бадеъ"да бадий санъатларнинг 12 та тури келтирилган.

Ибн Мўътаздан ташқари бадий санъатлар ҳақида Наср бинни Ҳасаннинг "Маҳосину-л-калом" ("Чиройли сўзлар"), Қудама ибн Жафарнинг "Нақду-л-шеър" ("Шеър танқиди") каби асарларида кейинроқ эса Ибн Хавуннинг "Муқаддима" асарида акс этган. Булардан ташқари фақатгина Қуръони каримдаги бадий санъатлар тафсири ҳақида Абу Ҳилол Аскарининг "Китобу-с-санъатайн" ("Санъатлар китоби"), Ибн Рашиднинг "Ал унда", Бақуллонийнинг "Ижози Қуръон" асарларида акс этган.

Форс тилида бадий санъатларга бағишланган асарлар орасида нисбатан қадимгиси Умар Родуёнийнинг "Таржимону-л-балоға" ("Балоға таржимони") асарларидир. Форс тилида яратилган барча илми бадеъга оид асарлар ушбу манбаларга мурожаат қилади ва Родуёний асарларидаги анъанани, яъни санъатлар кетма-кетлигини сақлашга ҳаракат қиладилар.

"Таржимону-л-балоға"дан кейин форс тилида Рашидиддин Вотвот, Самарқандий, Атауллоҳ Ҳусайний каби олимлар бу соҳада илмий рисолалар яратганлар. Форс тилидаги манбалар орасида нисбатан мукаммали Атауллоҳ Ҳусайнийнинг "Бадойиъу-с-санойиъ" асаридир. Ушбу асарда 220дан ортиқ санъат турлари талқин қилинади, форсий шеърятдан мисоллар келтирилади ва айрим санъатларга муаллиф ўз ижодидан намуналар келтиради¹⁷.

Туркий тилда яратилган поэтикага оид асарлар орасида энг қадрлиси ва нисбатан биринчилардан бўлиб шеърий санъатларга мурожаат қилгани Шайх Аҳмад Тарозийнинг "Фунун ул-балоға" асаридир. Ушбу китобда поэтиканинг

---

¹⁷ Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P 88.

бошқа масалалари қаторида шеърий санъатларга махсус боб ажратилган бўлиб, унда 100 дан ортиқ санъат турларининг талқини берилади.

Муаллиф айрим ўринларда форсий адабиётдан мисоллар келтиради. Айрим ҳолларда эса турк адабиётида намуналари учрамаган асарларни ўз ижод намуналари билан тўлдиради.

XX аср бошларида миллик адабиётшунослик шаклланиши жараёнида муайян хизмат қилган асарлар сифатида биз Абдурахмон Саъдийнинг "Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари" ва Фитратнинг "Адабиёт қоидалари" қўлланмаларини келтирамиз. Ушбу қўлланмалар шеърий санъатларга "Сўз ўйини" сарлавҳаси билан ёндошади ва ҳар бир санъат турларига замонавий ва мумтоз шеъриятдан мисол келтиради.

Фитрат асарларида эса айрим маънавий "санъатларга услубдан, хусусий ҳоллари" деб қаралади.

XX аср адабиётларидан шеърий санъатларга мурожаат қилган М. Шайхзода, И. Султон, А. Рустамов, Ё. Исҳоқов, А. Ҳожиаҳмедов ва В. Раҳмоновларнинг асарларини келтириш ўринли.

мумтоз поэтика, структурал таҳлил, муаллиф нутқи, ровийлик, поэтик лексика, санъатлар, нутқ мнтонацияси, фонетика, вазн ва оҳангдорлик, поэтик синтаксис.

Назорат саволлари

1. Мумтоз поэтикак манбаларига структурал муносабат нималарда намоён бўлади?
2. Поэтик тил ва бадий нутқ қандай фарқланади?
3. Бадий нутқнинг таркибий қисмлари қайсилар?
4. Поэтик синтаксис структурасининг асосий компонентлари қайсилар?
5. Муаллиф нутқининг хусусиятлари қайсилар?
6. Бадий нутқ маромийлигидаги асосий ритмик бирликлар қайсилар?
7. Персонаж нутқига хос хусусиятларни аниқланг.
8. Нутқнинг ифода шакллари қайсилар?

9. Услуб тушунчасининг истилоҳий жиҳатлари қайсилар?

10. Услуб ўзгаришига таъсир этувчи омиллар қайсилар?

Фойдаланилган адабиётлар

1. Шарқ мумтоз поэтикаси (тузувчи Ҳ.Болтабоев). – Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси нашриёти, 2008.
2. Болтабоев Ҳ. Адабиёт энциклопедияси. – Т., 2015.
3. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – М.: Наука, 1989.
4. Лотман Ю.М. О поэтах и поэзии. Анализ поэтического текста. – Санкт-Петербург, 1996.
5. Потебня А.А. Теоретическая поэтика. – М.: Наука, 1990.
6. Cohen J. Structure du langage poetique. Paris: Flammarion, 2066.
7. Jakobson R. Essais de linguistique generale. Paris, Minuit, 2009, ch. 11
8. Ruwet N. L'analyse structurale de la poesie // Linguistics, 2, dec. 2013.
9. Analyse structural d'un poeme francais // Linguistics, 3, janv. 1964.
10. Nerys Williams. Contemporary Poetry. Edinburgh University Press, 2011

5-мавзу. Ритмика ва услубий таҳлил асослари

РЕЖА

- 5.1. Мумтоз поэтиканинг ритмик бирликлари таҳлили.
- 5.2. Наср ритмикаси ва шеърий нутқда ритм (аруз ва бармоқ).
- 5.3. Услуб тушунчаси ва услубий таҳлил вазифалари.
- 5.4. Бадиий матн ва ёзувчи услуби. Муаллиф услубини ўрганиш тамойиллари.

Таянч сўзлар: *мумтоз поэтика, ритмик бирликлар, наср ритмикаси, шеърий нутқ, аруз ва бармоқ вазнлари, бадиий матн, ёзувчи услуби, асар услуби, замон услуби, миллий услуб, услубни ўрганиш тамойиллари.*

Мумтоз шеър тузилишига кўра вазн, қофия ва бошқа хусусиятларга асосланади. Шеърятда ритмни белгиловчи асосий омил вазн ҳисобланади ва ҳар қандай шеър ўлчови сифатида вазн қабул қилинган.

Шеър тузилишида асосий ритмик бирлик сифатида байт қабул қилинган экан, у ўз навбатида ҳижо, рукн ва мисрадан ташкил топган. Демак, мумтоз шеърнинг асосий ритмик бирликлари сифатида ҳижо, рукн ва байт қабул қилинган. Мисра эса вазнда ритмик бирлик сифатида иштирок этмайди.

Қадимги турк шеърининг намуналари сифатида кўшиқлар бизгача етиб келган. Улар вазн хусусиятларига кўра асосан бармоқда яратилган. Аруз вазни эса араб шеърятти, сўнгра араб-форс вазни сифатида таракқий этган. Аруз вазни арабларда қадимдан мавжуд бўлса ҳам, асосан, VII-VIII асрларда илмий жиҳатдан асосланган. Араб олими Халил ибн Аҳмад ўзининг "Айн китоби" асарида аруз вазнини асослаб берган. Бу асар бизгача етиб келмаган. Унинг шогирдлари томонидан хусусан, Аҳфаш томонидан янги вазнлар кўшиш баробарида Халил ибн Аҳмад асарининг мазмуни ҳам кейинги даврларга етказилган¹⁸.

Марказий Осиёда мумтоз шеър тузилишига оид манбалар сифатида Форобийнинг "Китобу-ш-шеър", Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг "Мақотиху-л-улум" ("Илмларнинг калитлари") асарлари кўрсатилади. Дастлабки манбада шеърга хос хусусиятлар, унинг ритмик моҳияти юнон шеърятига қиёсланган ҳолда тушунтирилади. Берунийнинг "Ҳиндистон" асарининг "Ҳиндларнинг грамматика ва шеър ҳақида китоблари баёни" бобида ҳинд шеър тузилишининг асослари кўрсатилиб берилади. Хоразмийнинг асари эса қомусий характерда бўлиб, унда аруз вазнига оид айрим истилоҳларнинг шарҳи берилади.

Форс арузшунослиги араб арузшунослиги асосида шаклланган бўлиб, араб арузидаги барча баҳрлар форс олимлари томонидан ҳам қабул қилинган, айрим ўринларда бойитилган ва янги вазнлар ҳосил қилинган. Форс арузи

---

¹⁸ Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P 90.

манбалари сифатида Шамсиддин Қайс Розийнинг "Ал-мўъжам" асарида, Носириддин Тусийнинг "Меъёр ул-ашъор", Абдурахмон Жомийнинг "Рисолаи аруз", Сайфий Бухорийнинг "Арузи Сайфий" асарларида форс арузи табиатига доир илмий қарашлар акс этган. Бу манбалар орқали Абу Абдуллоҳ Рўдакийдан бошлаб XVI асрга қадар яратилган форс шеърияти намуналарини камраб олади.

Форс арузи манбалари асосида кейинроқ дали, пашту, тожик шеъриятининг вазн хусусиятлари ҳам шаклланди. XX асрнинг 60-йилларидан бошлаб тожик олимлари Баҳром Сирус, Муҳаммадjon Шарипов, Низомиддин Мирзахўжаев кабиларнинг тожик арузига оид асарлари эълон қилинди. Ўзбек олимлари Шоислом Шомухамедов, Алибек Рустамов, Зулҳумор Тўйчиеванинг мумтоз форс арузига доир қарашлари шаклланди.

Турк арузи манбалари сифатида Шайх Аҳмад Торозийнинг "Фунуну-л-балоға" асарининг аруз қисмида, Алишер Навоийнинг "Мезону-л-авзон", Бобурнинг "Рисолаи аруз", Фурқатнинг "Аруз ҳақида рисола" асарларида акс этган.

Шайх Аҳмад Торозий асосан, аруз истилоҳлари, уларнинг моҳияти, баҳрлар таснифи каби масалаларга тўхталган. Мисолларга мурожаат қилишда кўпроқ форс тилидаги асарлардан намуналар келтирилган, намуналари учрамаган баҳрлар ва вазнлар учун олимнинг ўзи шеърлар ёзиб, улар орқали аруз қоидаларини англантишга ҳаракат қилган.

Алишер Навоийнинг "Мезону-л-авзон" асарида араб ва форс арузи хусусиятлари тушунтирилиб берилган, улар имкон қадар турк шеърияти билан боғланган. Бундан ташқари турк шеъриятидаги аруз вазнига тушмаган шеърлар ҳақида ҳам тўхталиб, улар бошқа вазнда яратилгани, бошқа тизимда яратилгани айтилган.

Бобур ўзининг "Рисолаи аруз" асарида турк арузи табиатини шу тил фонетикаси асосида тушунтиришга ҳаракат қилади. Мавжуд 19 баҳрни ўрганиб чиқиб, улар қаторига яна 2 баҳр-ариз ва амиқ номли баҳрларни қўшди. 258 та вазни ўзгаришлари билан туркий шеъриятдан келтирилган

мисоллар асосида тушунтириб берди. Бобур асари турк тилидаги арузий рисолалар орасида энг мукаммали ҳисобланади. Бобурдан сўнг қарийб 300 йил давомида туркий тилда аруз рисоласи яратилмагани мана шу фикрни далиллайди.

XX аср охирларида Фурқат мавжуд аруз вазнларига мисоллар келтириб, мўъжазгина рисола яратди. Илм аҳли деярли беҳабар бўлган. Ушбу рисолада назарий фикрлар баён қилинмаган.

Назорат саволлари

1. Кишилар образларини англлатувчи поэтик тушунчалар қайсилар.
2. Поэтик тил ва бадий нутқ қандай фарқланади?
3. Бадий нутқнинг таркибий қисмлари қайсилар?
4. Поэтик синтаксис структурасининг асосий компонентлари қайсилар?
5. Ритм сўзи қайси маъноларни ўзида жамлаган?
6. Бадий нутқ маромийлигидаги асосий ритмик бирликлар қайсилар?
7. Аруз вазнидаги асосий ритмик бирликлар қайсилар?
8. Бармоқ вазнидаги асосий ритмик бирликлар қайсилар?
9. Нутқнинг ифода шакллари қайсилар?
10. Услуб тушунчасининг истилоҳий жиҳатлари қайсилар?
11. Услуб ўзгаришига таъсир этувчи омиллар қайсилар?
12. Ёзувчи услубининг шаклланишида рол ўйновчи омиллар.
13. Бадий таркиблаш жараёнида методнинг ўрни қандай?

Фойдаланилган адабиётлар

1. Шарқ мумтоз поэтикаси (тузувчи Ҳ.Болтабоев). – Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси нашриёти, 2008.
2. Болтабоев Ҳ. Адабиёт энциклопедияси. – Т., 2015.
3. Лотман Ю.М. О поэтах и поэзии. Анализ поэтического текста. – Санкт-Петербург, 1996.
4. Потебня А.А. Теоретическая поэтика. – М.: Наука, 1990.

5. Cohen J. Structure du langage poetique. Paris: Flammarion, 2066.
6. Jakobson R. Essais de linguistique generale. Paris, Minuit, 2009, ch. 11
7. Ruwet N. L'analyse structurale de la poesie // Linguistics, 2, dec. 2013.
8. Analyse structural d'un poeme francais // Linguistics, 3, janv. 1964.
9. Nerys Williams. Contemporary Poetry. Edinburgh University Press, 2011

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

1-амалий машғулот. Мумтоз поэтиканинг моҳияти ва бошқа поэтик шакллардан фарқланиш хусусиятлари.

Режа:

1. “Тарихий поэтика”, “Назарий поэтика” ва “Мумтоз поэтика” истилоҳларининг ўзаро муносабати ва маъно қамровлари.
2. Мумтоз асарлар таҳлили ва талқини.
3. Мумтоз матн лингвопоэтикаси ва структурал таҳлили.
4. Мумтоз бадиий матнга асосланган концепция ва назариялар тизими.

Ишдан мақсад: Мумтоз поэтиканинг моҳиятини аниқлаш. Тарихий ва назарий поэтикани фарқлаш ва уларнинг фаолият доираларини белгилаш. Мумтоз бадиий матнлар таҳлилига киришиш, таҳлил жараёнида талқи ва интерпретациядан фарқлаш. Мумтоз матн лингвопоэтикаси масалаларини ўрганиш. Структурал таҳлил асослари билан танишиш. Мумтоз бадиий матн таҳлилига қаратилган назарий концепциялар билан танишиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчи тавсия этилган режа асосида илмий адабиётлар билан танишади, термин ва истилоҳлар моҳиятини луғат ва энциклопедиялардан конспект олади ва мумтоз бадиий матннинг структурал таҳлилига киришади.

Ишни бажариш учун намуна

(Поэтикага доир асарларнинг тавсифи ва унга зумонавий муносабат)

Жаҳон адабиётшунослигида поэтиканинг вужудга келишида Арасту ҳакимнинг беназир хизматларини унутмаган ҳолда XX аср адабиётшунослигида поэтика қонуниятларининг устивор бўлишида В.М.Жирмунскийнинг

хизматлари ҳам сезиларлидир. Чунки янги йўналишдаги адабиёт назариясини шакллантириш арафасида унинг асосига қўйилиши мумкин бўлган назарий концепцияларни аниқлашга эҳтиёж туғилди. Бир томондан, Фриче, Плеханов, Переверзев номи билан боғлиқ ҳолда бадиий асар заминига ижтимоий мазмунни юклаган социал танқид, иккинчи томондан, санъатга бадиий усуллар йиғиндиси сифатида қарашни асослаётган формал мактаб вакилларининг ишлари янги назарий тафаккурни шакллантиришга даъво қила бошлади. Шу жиҳатдан “Поэтика нима”, “у илмми ёки санъат”, “агар илм бўлса, қайси тамойиллар асосида иш кўради “ каби анъанавий саволларга қайта жавоб изланади¹⁹.

“Поэтика” истилоҳи Арасту ҳаким даврида илмий муомалада бўлиб, қўидаги маъноларда қўлланилган: бадиий борлиқ ҳосил қилувчи, бадиий макон ва замонда мавжуд бўлиб, дунё ва шахс ҳақидаги муайян концепциялар ташувчи воситалар йиғиндисидир (1); адабиётшунослик ва риторикага яқин бўлган, бадиий борлиқни ҳосил қилувчи воситалар ва унинг структурасини ўрганувчи илмий предметдир (2)²⁰. Арастунинг “Поэтика”си Форобий таржимасида араб тилидаги манбаларда такрор тилга олинса-да, таржимада аслиятдаги сўз (поэтика) эмас, балки сарлавҳа остидаги “*Фи-с-саноату-ш-шеър*” деб берилгани учун араб-форс-турк поэтикаси хусусида фикр юритилганда, мутахассислар уни *балогат илми* (ҳозирги истилоҳда – бадиий санъатлар) истилоҳи билан қабул этишга ўрганганлар. Масалан, Р.Мусулмонқуловнинг “Форс-тожик адабиётининг поэтикаси” асарида Арасту назарда тутган маънода эмас, балки кўпроқ уни аруз, қофия ва бадиий санъатларнинг мажмуи сифатида қаралган.

Шунингдек, поэтикага “бадиий асар қурилиши ва унда қўлланилган эстетик воситаларининг тизими ҳақидаги фандир” (КЛЭ) деган таъриф билан тавсифий ва тарихий поэтика навлари тавсия этилади. Инглиз олими С.Балдик (С.Baldick) юқоридаги хусусиятлар қаторига “поэзиянинг тил,

¹⁹ Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P 101.

²⁰ Боров Ю.Б. Энциклопедический словарь эстетики и теории литературы. Москва, 2008. Эл. версия - П. С. 90-92.

шакл, жанр, композиция воситалари каби аспектлари билан алоқадорликда” тушунади.

XX аср бошида Россияда социал танқиднинг соцреализм асосига қўйиши муносабати билан 20-йилларнинг ўзидаёқ формал мактаб вакилларининг карашлари кескин танқидга учради. Лекин улардан айримларининг поэтика хусусидаги карашлари ҳамон аҳамиятли. Б.В.Томашевский: “поэтика ўз вазифасини адабий асарнинг қурилиш хусусиятларини ўрганишда кўради. Поэтиканинг ўрганилиш объекти – бадиий адабиёт. Ўрганиш усули эса – ходиса ва талқинларни таснифлаш ва тавсифлашдан иборат” деб ёзади. Поэтика В.Жирмунский сўзлари билан айтганда, “услугубни яратиш воситаси ва бадиий дунёнининг қурилмасини ўрганишни ўз зиммасига олади. Шундай экан, поэтика адабиётни санъат сифатида ўрганувчи фан, поэзия ҳақидаги илмдир” деб хулосалайди²¹.

Поэтика – адабиётни санъат сифатида ўрганувчи фандир. Агар азалдан мавжуд бўлган бундай сўз қўлланилишини қабул қилсак, шуни дадил тасдиқлаб айтиш мумкинки, кейинги йилларда адабиёт ҳақидаги фан *поэтика* белгиси остида ривожланмоқда.

Шунинг учун шакл ва мазмун (*нима ва қандай*)нинг шартли зиддияти илмий тадқиқотларда ҳар доим эстетик объектда бирлашган ҳолатни тасдиқлашга олиб келди. Санъат асарида ҳар қандай янги мазмун шакл орқали кўринади: шаклда акс этмаган мазмун, яъни ўз ифодасини топмаган мазмун санъат асарида мавжуд эмас. Худди шу каби шаклнинг ҳар қандай ўзгариши янги мазмуннинг очилишидир, ёки шакл қайсидир мазмунга нисбатан ифодавий усул деб қаралаётган жойда мазмундан холи шакл бўлиши мукин эмас. Шундай қилиб, бу нисбатдаги шартлилиги санъат асарининг бадиий структурасида соф формал (шаклий) моментнинг махсус хусусиятларини аниқлашда кам самар бериши мумкин²².

Адабий ёдгорликка бадиий асар сифатида ёндашатуриб, биз бадиий бутунликнинг ҳар бир элементини унинг поэтик ҳаракатда экани нуқтаи

²¹ Жирмунский В.М. Задачи поэтики / Теория литературы. Поэтика. Стилистика: Избр.тр. Л., Наука, 1977. С.

²² Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P 110.

назаридан баҳолаймиз: бадий санъат ҳақидаги фан – поэтика доирасида ифодаланувчи билан ифодаловчи, эстетик факт билан эстетик фактнинг ташқарисидаги (ҳодиса) икки ҳодиса бир хил тушунилиши мумкин эмас. Бу дегани, албатта, адабий ёдгорликка эстетик қарашдан бошқа нуқтаи назардан ёндошиш мумкин эмас: санъат ҳақидаги масала социал факт ҳақида ёки санъаткорнинг ҳиссий фаолияти маҳсулоти бўлиши мумкин эмас, санъат асарини диний, ахлоқий, таълимий жиҳатдан санъат асарини ўрганиш имконият даржасида бўлиши мумкин; методологиянинг вазифаси – амалга ошириш йўллари ва бундай ўрганиш усуллари амалга оширишнинг зарур чегараларини кўрсатишдир. Лекин шоир кечинмаларини онгсиз равишда унинг замондошлари ғоялари билан бадий асарнинг санъат усуллари билан ифодаланган мазмуни сифатида аралаштириш юбориб, уни бадий шакл сифатида қабул қилиш поэтика масалаларини ўрганувчи илмий ишда ўринли эмас.

Шакл ва мазмуннинг анъанавий бўлиниши, санъат асарида эстетик билан ноэстетикни ажратиш бошқа санъат асарининг муҳим хусусиятларини эстетик объект сифатида қарашга зид бўлиши мумкин: материал ва усулга бўлиниш²³. Бу зиддият поэзиянинг “формал” унсурларини назарий ўрганиш йўлини кўрсатади. Лекин кейинроқ усуллар бирлиги бўлган услубнинг телеологик тушунчасининг ривожланиши ва чуқурлашувини ҳам билдириши мумкин.

Поэтикани қуришда бизнинг вазифамиз – тўлиқ мунозарасиз материалдан келиб чиқиш ва бадий кечинманинг моҳияти ҳақидаги масаладан қатъи назар, эстетик объект структурасини, бу ўринда эса – сўз санъати асарини ўрганишдир²⁴.

Турли телеологик ҳаракатларнинг бирлашуви бирга мавжуд бўлган “сўзлашув тили” деб номланган ўзаро ҳаракатга киришади, фақатгина тил тарихий ҳаётининг аниқ реаллиги шароитида амалга ошиши мумкин. Амалий нутқ тили бундай белгиланишга кўра, мумкин қадар фикрнинг тўғри ва аниқ

²³ Қаранг: Шкловский В. Искусство как прием. В кн.: Поэтика. Пг., 1919. С.102.

²⁴ Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P.118.

берилиши вазифасига бўйсунди: мақсадга эришишда воситаларни иқтисод қилиш – мана шундай тилнинг асосий принциpidир. Амалий тил ўз «усул»ларига эга: ҳозирги қисқартиришга, айниқса, муҳим мисол бўлган иш телеграммалари услуби. Амалий тилга қариндош – илмий тил махсус вазифага бўйсунди: мантикий фикрни қисқа ва аниқ ифодалаш. Бошқа қонунлар тингловчина қаратилган эмоционал ва эркин ҳаракат эмоционал-эркин ишонтирувчи вазифага бўйсунувчи нотикнинг нутқини бошқаради. Бундай сўнгги гуруҳга бадий вазифага бўйсунган поэтик нутқ яқинлашади: риторика ва поэтика азалдан сўз қурилишининг бундай усуллари категорияларини қайд этган. Оддий сўзлашув тилида бу ҳамма тенденциялар бир пайтда юз беради; тил тарихида улар бир-бири билан курашадилар, уларнинг бирикмалари синтактик қурилмаларнинг ўзгаришида сўз семантик ҳаётининг турли фактлари билан тушунтирилади. Биз рамзий суратда илмий нутқ ва поэтик нутқ деб чегаравий ва изчиллик билан белгилашимизга кўра, амалий мисолларда сўз қўлланилишининг турли усулларини қайд этади ва бир сўзни бошқалари билан боғлайди²⁵.

Бадий асарнинг тилига нисбатан ҳозир айтилган фикр бутунисича мазмунга ҳам йўналтирилган, яъни унинг поэтик мавзуга. Аниқроғи – бадий асарда унинг мавзуси тил ифода воситасига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавҳум ҳолда мавжуд эмас, балки сўзда амалга оширилади ва худди поэтик сўз каби у амал қилган бадий қурилма қонуниятларига бўйсунди²⁶.

Поэтика истилоҳининг маъно қамрови ҳам, қўлланилиш доираси ҳам жуда кенг бўлганини уни айрим соҳаларга муносабатда кўрамиз: тарихий поэтика (А.Н.Веселовский), назарий поэтика (А.А.Потебня), антик поэтика (С.С.Аверинцев), динамик поэтика (З.С.Паперный), структурал поэтика (Р.Барт, Ю.Лотман) каби. Бундан ташқари айрим бадий компонентларга нисбатан: сюжет поэтикаси (А.Н.Веселовский), бадий нутқ поэтикаси (В.Виноградов), миф поэтикаси (Е.М.Мелетинский), баён (повествование)

²⁵ Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P 120.

²⁶ Жирмунский В.М. Задачи поэтики / Теория литературы. Поэтика. Стилистика: Избр.тр. Л., Наука, 1977. С155.

поэтикаси (Н.К.Гей), композиция поэтикаси (Б.А.Успенский) каби кўлланишлар ҳам бор. Шунингдек, айрим улуғ ижодкорларга нисбатан ҳам бу бағри кенг истилоҳ – Навоий поэтикаси (Ё.Исҳоқов), Пушкин поэтикаси (С.Г.Бочаров), Достоевский поэтикаси (М.Бахтин) қабилида ҳам кўлланилган. Бу ўринда бизнинг мақсадимиз, умуман, бу истилоҳга муносабат эмас, балки бадиий матнга нисбатан поэтика соҳаларини белгилаш ва унинг вазифаларини ўрганишдан иборатдир²⁷.

Тарихий поэтика масалаларини Россияда акад. А.Н.Веселовский²⁸ илгари сурган бўлиб, адабиёт тарихида гарчи тугалланмаган бўлса-да, поэтик жанрлар асосида етарлича таълимот қолдирган. У ўз тарихий поэтикасининг биринчи боби умумий мундарижасига кўра, бошланғич поэзиянинг тарихий масалаларини алоҳида илгари суриши лозим бўлса-да, махсус мақолаларидан (“Эпитет тарихидан”, “Психологик параллелизм”, “Сюжет поэтикаси”нинг тугалланмаган ёзувлари) маълум бўлишича, назарий масалалар асарининг таркибида муҳим ўринни эгаллаши керак эди.

Назарий поэтика муаммолари А.А.Потебня ишларида, жумладан, “Адабиёт назариясига оид ёзувлардан” китоби ёки унинг бутун тизими яхлит олганда, унинг асарларида акс этган методга – поэтикани тил ҳақидаги умумий қонуниятларни ўрганувчи тилшуносликка яқинлашуви – моҳиятан эътироз уйғотса-да, фавқулудда самарали бўлгани учун кенг эътироф этилган.

Адабиётни тадқиқ этиш методининг ўрганилиши масалаларини қайтадан кўриб чиқиш шундай қарорга олиб келдики, адабиёт санъат сифатида ўрганилиши керак ва бадиий сўз материали асосидаги маданият тарихи муаммоларининг жўн тузилиши тарихий ва назарий поэтикага ўз ўрнини бўшатиб бериши керак. Бу жиҳатдан 1914 йили акад. В.Н.Перетцнинг “Рус адабиёт тарихи методологиясига доир маърузалар”и²⁹ олдинга ташланган муҳим қадам бўлди.

²⁷ Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P 130.

²⁸ Веселовский А.Н. Собр. Соч. Т.1. СПб., 1913.С106.

²⁹ Перетц В.Н. Краткий очерк методологии. Пб., 1922.С.114.

*антик поэтика (С.С.Аверинцев), динамик поэтика (З.С.Паперный),
структурал поэтика (Р.Барт, Ю.Лотман)*

Бадиий матн компонентлари сюжет, баён, композиция, бадиий нутқ, жанр поэтикаси ва бошқаларга нисбатан *поэтика* истилоҳи қўлланар экан, бу умумий маънодаги поэтика маъносининг торайиши, унинг хусусий компонент белгиларининг мажмуи сифатида тушунишга олиб келади. Поэтиканинг айрим улуғ адиблар ижодиётига нисбатан қўлланилиши ўша иждоқор асарларининг умумий табиатидан келиб чиққани учун биз бевосита матн поэтикасига нисбатан нафақат фаол қўлланишда бўлган, балки сўнгги ярим аср мобайнида нафис адабиётнинг деярли ҳамма жабҳаларига кириб борган структурал прэтика ва унинг имкониятлари хусусида сўз юритамиз.

2-амалий машғулот. Структурал таҳлилда адабий тур ва жанрлараро муносабат

Режа:

1. Мумтоз бадиий матнда ифода шакли (назм, наср)ни фарқланиш тамойиллари.
2. Мумтоз асарларнинг адабий тур жиҳатдан таснифи ва бир турдаги адабий асарлар таҳлили.
3. Жанр ва услуб муаммолари. Адабий жанрда бадиий нутқ табиати.
4. Жанр ва шакл муносабати таҳлили. Адабий жанрларнинг шаклланиш омиллари.

Адабий асар қурилиши. Шакл ва мазмун диалектикаси

(Илмий манбалар бўйича назарий маълумот тўплаш учун тавсия)

Адабий асарнинг таркибий қисмларини ўрганиш жараёнида мутахассис дуч келадиган дастлабки иккилик, бир-бирини тақозо қиладиган шакл ва мазмун (айрим манбаларда – *мундарижа*) муносабатидир. Бу муносабатнинг бадиий асар таркибидаги вазифаси хусусида дастлаб Афлотун фикр юритган бўлиб, асардаги шакл ва мазмун муносабатини *эйдос ва идея* истилоҳлари билан белгиланган³⁰. Арасту ўз устози қарашларини янада чуқурлаштирган,

³⁰ Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P 144.

унигча, «*нима* – тақлид предмети бўлса, *қандай* – тақлид воситасидир»³¹. Бошқа бир ўринда биз мазмун деб атаётган тушунчага нисбатан турлича «моҳият», «идея», «логос» каби истилоҳларни қўллашига қарамай, шакл (форма)ни «нарсанинг мавжудлик моҳияти, белгиси» деб талқин қилади³². Демак, бадиий асар дастлаб нимани қандай тасвирлаш лозимлиги ҳақида фикр юритар экан, уларнинг ўзаро алоқадорлигини илк бор Атасту томонидан қайд этилган. Ҳегел мазмуннинг шаклга қуйилиши, шаклнинг мазмун орқали идрок этилиши хусусида фикр юритиб, уларнинг ўзаро тақозо этилишини диалектик бирликда ифодалайди. «Санъат асарида, – деб ёзади у, – мазмун (идея) ва униг ифодаси (шакл) бир-бирини максимал равишда тақозо қилади: бадиий мазмун ўз-ўзидан аниқ бўлса-да, ўзини кўрсатиш тамойилига эга ва у ўз шаклини эркин ифода қила олади».³³ Маълум бўлишича, Ҳегел диалектикаси Шарқ фалсафасидаги тажалли назарияси асосига қурилган.

Фалсафада бадиий асардаги бу муносабат асосига шакл ва материя (борлик) тушунчалари қўйилган. Мумтоз адабиётшуносликда сурат ва маъни истилоҳлари билан берилган бу доимий муносабат ислом фалсафасида *кулл ва жузв* иккилиги орқали тушунтирилади. Кулл – бутун борлик (материя + руҳоният) жузв униг бирор аъзосигина эмас, балки тажалли (кўриниш) шаклидир. Ишқ ва нур ҳам шундай диалектик муносабатда, агар зотда ишқ бўлмаса, униг тажаллиси нур ҳам бўлмайди. Фаридиддин Аттор фалсафасида ишқ (мазмун) нур (тажалли) воситасида намоён бўлади, лекин Куллнинг барча сифатларини етказиб бера олмайди³⁴. Жалолиддин Румий тушунтиришича, маъни ишқ талқинида кўринади, сурат эса ишқ нуридир. У ишқсиз қийматдан маҳрум. Ишқ маъно, моҳият касб этгани учун ҳам маънидир³⁵. Маънининг нури эса сурат бўлиб жилваланади. Ишқ бўлмаса,

³¹ *Арасту ҳаким*. Поэтика, Риторика / М.Маҳмудов тарж. Т.: Янги аср авлоди, 2011.

³² *Аристотель*. Сочинения в 4 т-х. Т.1. М.: Мысль, 1975. С. 198.

³³ Гегель Г.В.Ф. Эстетика: в 4 т-х. Т.1. М.: Мысль, 1973. С.79-81.

³⁴ Аттор Ф. Илохийнома / насрий таржима, талқин ва тафсир муаллифи Н.Комилов. Т.: Ёзувчи, 1994. Б.74.

³⁵ Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P 150.

нур ҳам бўлмайти, ишқнинг ўзи ҳам бизга нурсиз, яъни суратсиз етиб келмайти.

«Фихи мо фихи» («Нимаики Ундадир Ундандир») асарида бу муносабатни англаувчи қизиқ мисол берилган. Мағиз пўст (данак) ичида эканини биз бевосита кўрмасак-да, яхши англаймиз ва унга эришиш учун пўстдан воз кечиб, уни синдирамиз. Гўёки данак керак эмасдай, ортиқча қобикдай туюлади³⁶. Бироқ бу – бир марталик етишиш холос. Ундан доимий суратда наф кўриш учун эса уни уруғ сифатида ерга экиб, кўпайтириш лозим. Лекин экин пайтида биз мағизни пўстдан ажратмаймиз, агар уни ажратмоқчи бўлсак, пўст (шакл)ни нобуд қиламиз, лекин барибир мағиз (маъно)га ҳам эриша олмаймиз³⁷. Демак, ҳар бир жисмнинг икки хоссаси ўзаро тажаллий (диалектик) муносабатдагина тараққиётга изн беради³⁸.

Араб мумтоз поэтикасининг асосий унсурларидан саналган *маъно ва лафз* моҳият ва унинг сўз қолипи маъносида қўлланилган, анъанавий мазмуннинг индивидуал муаллиф талқинидаги ифодаси сифатида қабул қилинган³⁹. Араб поэтикасининг асоси саналган *маъно* истилоҳи машҳур арабшунос олимлар томонидан “фикр, ғоя” (Голдциер, 1896; Крачковский, 1927), “поэтик мотив” (Грюнебаум, 1944; Риттер, 1954), “фикр, моҳият, образ” (Шидфар, 1974) деб таржима қилинган бўлса, *лафз* (*кўплиги – алфоз*) – “ифода” (Гольдциер, 1896), “сўз, ифода” (Грюнебаум, 1944), “ифода, товушлар бирикмаси” (Крачковский, 1927), “сўзлар, нутқ ифодаси” (Киктев, 1969; Риттер, 1974) тарзида русчага ўгирилган⁴⁰. Ушбу таржималардан маълум бўлишича, *маъно* – мазмун, ғоя ва моҳиятни англаган бўлса, *лафз* – унинг материал жиҳати, яъни товуш, сўз орқали ифодаланишини билдирган. Ибн Қутайба “Шеър ва шоирлар китоби” (870) асарида бадий матнларни маъно ва лафзга кўра қуйидаги туркумларга ажратган: 1) яхши лафз ва маъноли асарлар; 2) лафзи

³⁶ Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P 162.

³⁷ Румий Ж. Ичиндаги ичиндадир / Таржимон Улуғбек Ҳамдам. Т.: Ёзувчи, 1997. Б.79.

³⁸ Батафсил маълумот учун қаранг: Болтабоев Ҳ. Сурат ва маъни / Шарқ мумтоз поэтикаси. Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2006. Б.

³⁹ Куделин А. Б. Средневековая арабская поэтика (вторая половина VIII-XI век). М.: Наука, 1983. С.7.

⁴⁰ Ўша асар. Б. 57.

яхши ва маъноси ёмон асарлар; 3) лафзи ёмон ва маъноси яхши асарлар; 4) лафзи ёмон ва маъноси ҳам ёмон асарлар⁴¹. Бундай таснифга келишда муаллиф лафз ва маънони бириктирувчи нисбат (эътилоф) сифатида уларнинг ўзаро тенг келиши (мусовот)ни назарда тутди. Ибн Қутайба талқинича, агар маъно лафзга тўла мос келса, у бадийят (балоғат)га эришган бўлади⁴². Қудама ибн Жаъфар (в. 922/948) эса “Нақду-ш-шеър” асарида “тугал маънога лафз қўшимча қилмаса ёки маънони бузувчи унсурни лафзга қўшмаса” асар етук бўлишини таъкидлаган. Бу жараёнда олим “вазн талаби билан кераксиз сўз (маънога хизмат қилмайдиган – Ҳ.Б.) ҳисобига байтни тўлдириш (хашв)ни шеърдаги жиддий нуқсон” деб белгилаган⁴³. Кўринадики, ўрта асрлар араб поэтикасида ҳам маъно ва шакл бирлиги адабиётнинг асосий қонунларидан саналиб, уларнинг ўзаро меъёр ва мувофиқ келиши бадий матннинг етуклигини англаувчи балоғат белгиси ҳисобланган. Араб мумтоз поэтикасида *маъно ва лафз* муносабати ҳақида ўнлаб рисолалар яратилганки, уларнинг айримлари номаълум муаллифнинг “Мажмуату-л-маъни” тўпламида келтирилган⁴⁴. Араб мумтоз поэтикасидаги ушбу фундаментал қарашлар асосида маъно ва лафз хусусида форс ва турк тилида ҳам фикрлар баён қилинган.

Абдурахмон Жомийнинг “Силсилату-с-заҳаб” асарида: “Сўзнинг бутунлиги, мағзи, моҳияти маъно биландир, чунки маъно кўрки лафз биландир” дейилган⁴⁵. Тушуниладики, лафз (тил) маънонинг зоҳиридир, маънони сўз, тилсиз ифода қилиб бўлмайди. Чуқур маъно бериш учун эса кўркли лафз керак. Маъно лафз билан кўркли бўлгани каби, лафз ҳам маъно гўзаллиги билан кўркли бўлади. Бу буюк иккиликни бутун ва гўзал ҳолда

⁴¹ Ибн Қутайба. Аш-Ши’р ва аш-шу’ара’. Т. 1-2. Бейрут, 1969. Б.12-15 (араб тилида).

⁴² Ўша асар. Б. 84-85.

⁴³ Қудама ибн Жаъфар. Китаб нақд аш-ши’р. Лейден, 1956. Б.136.

⁴⁴ Улар: Муфаддал Дабби (в. 780/787) “Китаб ма’ани аш-ши’р”, айни шу номдаги Абу Сарван ал-Укли (VIII асрнинг 2-ярми), Ибн Қунас (в. 823-825), Асмаи (в. 825-832), Саид ибн Масада ал-Ахфаш (в. 830). Ибн Арабий (в. 846). Абу-л-Амайсал (в. 854), Ибн Қутайба (в. 889), Бухтури (в. 897), Салаб (в. 904), Наххас (в. 950), Ибн Абдус (в. 859-860); “Китабу-л-ма’ани” номли Муарриж Садуси (в. 819), Надр ибн Шумайл (в. 818-820), Али Райҳоний (в. 834) асарлари. Қаранг: Sezgin F. Geschichte des arabischen Schrifttums. Bd 2. Poesie bis ca.430. Leiden, 1975. pp. 58-60.

⁴⁵ Абдурахмон Жомий. Силсилату-с-заҳаб / Танланган асарлар (Тузувчи ва сўзбоши муаллифи Ш.Шомухамедов). Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971.

кўриш учун уларни доимий яхлитликда билиш ва қабул қилиш лозим бўлади.

Алишер Навоий бу диалектик бирликни бадий асар мисолига кўчирган: «Бир неча сўз ул маънидаким, сўздағи маъни жоне дурурким, сўз қолиби онсиз қолибе дурурким, жонсиз ва ани топмоқ ишини киши билмас, балки ани топқон киши топилмас ва аҳли ғазоф ноин софлигига мунсиф бўлмоқ, балки ўз ғазофига инсоф бериб, аларнинг узрин қилмоқ»⁴⁶. Буюк “Хамса” ўқувчиларига маълумки, бу Навоийнинг мазкур мавзудаги бир мақолотининг сарлавҳаси холос. Маъно ҳақида сўз юритганда, у сўз қолипнинг жонидир, жонни қолипдан ажратиб бўлмайди, шундай экан, маъно ва сурат ажралмас бир моҳиятдир. Уни назмда кўрмоқчи бўлганлар, уларни бир бутунликда кўришлари, вазн ва баҳр каби зоҳирий сифатларни, шеърнинг жонидан ажратмаслиги, аксинча, қолип жонга муносиб келгандагина жозиб бўлади. Лафзи бемаза, таркиби сушт асарда маъни ҳам носара ва унинг хулосаси нодуруст бўлади.

Демак, сурат ва маъно муносабати бири иккинчисини тақозо қилган, фақат ўзаро мавжудликдагина ҳаракатга келиши мумкин бўлган жон ва жасаддир. Диний тушунчага кўра жон, жасад тарзида намоён бўлган бу талқин тасаввуфда янада чуқурлашиб, *руҳ-жон-нафс* тарбияси учун асос бўлиб хизмат қилади⁴⁷.

Адабий асарнинг бундай муҳташам фундаментал аспектини ўрганиш натижасида поэтика илмида *дихотомик* муносабат шаклланган бўлиб, унга кўра шакл ва мазмуннинг турли аспект ва компонентларини шартли равишда фарқлаб англатишга интилиш бор. А.Потебня бу иккилик муносабатини учлантириб, *ташқи шакл, ички шакл ва мазмун* сифатида талқин қилган⁴⁸. М.Бахтин бу учланганликни ифодалаган “Бадий сўз санъатида мазмун, материал ва шакл муаммолари” (1924) асарида ёзишича, “шаклни материал деб тушуниш фақат аниқ фанлар – математик ёки лингвистик – белгиланишдирки, у қандайдир соф ташқи, моментнинг қадридан ҳоли,

⁴⁶ Алишер Навоий. Ҳайрату-л-аброр. / МАТ. 7-жилд. Т.: Фан, 1991. Б.62.

⁴⁷ Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P 172.

⁴⁸ Потебня А.А. Эстетика и поэтика. М., 1976. С.309-310.

унинг тартибидир. Шаклнинг эмоционал-эркин тифизлигидир, унга муаллифнинг материалдан ташқари муҳим ифодавий характерли қандайдир аҳамиятли муносабатидир... ёки бу шакл орқали ифода қилинаётган – ритм, гармония, симметрия ва бошқа шаклий моментлар билан ифодаланиб, ўта фаоллик бағишлашидирки, фақат уни материалга муносабатдагина шарҳлаш мумкин”. Олимнинг ёзишича, адабий хвёт санъат асаридан ташқарида содир бўлмайди, балки унинг ичидадир. Шундай экан, “эстетик шакл бу анланган, баҳоланган борлиқ (материал)ни бошқа бир қадриятга айлантиради, янги бирликларга бўйсундиради, янгича тартиблантиради: индивидуаллаштиради, конкретлаш-тиради, уни чеклайди ва тугаллайди, лекин унинг анланган ва баҳоланганликдан қайтара олмайди: айти мана шу анланганлик ва баҳоланганлик тугалланган бадиий шаклга йўналади”⁴⁹.

Немис олими Р.Ингарден эса адабий асар қурилишида тўрт унсур: 1) нутқнинг овозлилиги; 2) сўзларнинг маъноси; 3) тасвирдаги предметлар даражаси; 4) предметлар шакллариининг эшитарли ва кўришли қиёфаси иштирок этишини таъкидлаган⁵⁰.

Шундай қилиб, бадиий асар таркибининг кўпланлилиги юзага чиқмоқдаки, уларнинг бадиий асар тўқимасидаги ўрни, вазифаси, моҳияти бир бутунликда кўринади. Лекин улар шартли равишда мантиқан қуйидаги жиҳатларни ўзида акс эттириши мумкин: биринчидан, бошланғич поэтик бирлик сифатида нарса ва ҳодисалар дунёси, иккинчидан, асар шакли бадиий тўқима тарзида қуриладики, унинг «тўқувчиси» – муаллиф томонидан ишланган, ўша асар табиатига мослаштирилган бадиий нутқ орқали шакллантирилади; учинчидан, барча ҳолатлар композиция воситасида бирлашади ва яхлитлик касб этади⁵¹. Бадиий шаклнинг бундай уч босқичли характерини белгилаш орқали унинг мундарижавий томонлари ҳам белгиланади. Бу жиҳатлар анъанавий тарзда ғоя (идея, бадиий ният), материал (мавзу) ва ўша асар воситасида илгари суриляётган проблема

⁴⁹ Введение в литературоведение. Хрестоматия. М.: Высшая школа, 2006. С. 49.

⁵⁰ Ingarden R. Das literarische Kunstwerk. Tübingen, 1960.

⁵¹ Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P 152.

(муаммо)ни бирлаштиради. Бундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, бадий мазмун қандайдир алоҳида сўзлар ва сўз бирикмалари орқали эмас, балки муаллиф концепциясида бирлашиб, яхлит ҳолга келади. Шунинг учун айрим тадқиқотчилар «ғоя» ва «муаммо» тушунчаларини бирлаштирган ҳолда муаллиф концепцияси тушунчасини илгари сурадилар. В.Е.Хализев «бадий асар дунёси» («мир произведения») истилоҳи орқали бирлаштириб, унинг таркибига персонаж, портрет, диалог ва монолог, предмет (нарса), табиат (пейзаж), макон ва замон, сюжет ва бошқа жиҳатларни киритади⁵². Агар назариётчи илгари сурган «асар дунёси»ни мантиқан ўрганганимизда буларнинг ҳаммаси бадий асарда шакл компонентлари тарзида юзага чиқаётганини кузатамиз. Бундан асарнинг бошқа бир тенг ҳуқуқли жиҳати – бадий мазмун озор топмасмикин, деган мулоҳаза ҳам туғилади⁵³.

Шунинг учун ҳам бу борадаги сўнгги кузатишларда шакл ва мазмун тушунчалари адабий асарнинг ташқи жиҳати билан ички хусусиятларини борлиқ ва унинг мавжудлик шаклида фарқлашга қаратилгани учун мазмун – *белгиланувчи* жиҳат деб қаралса, унинг *белгиловчиси* шакл орқали юзага чиқиши айтилмоқда.

3- амалий машғулот. Эпик асарлар таҳлили тамойиллари

1. Мумтоз наср хусусиятлари. Насрий асарларда ровийлик ва муаллиф нутқи.
2. Йирик эпик жанрлар (достон, маснавий) таснифи ва уларни таҳлил қилиш усуллари.
3. Мумтоз ва замонавий қиссалар таҳлилида таркибийлик.
4. Мумтоз эпик асарлар таркибида тасаввуфий тимсол ва талқинлар.

(Структурал таҳлил намунаси)

Абдулла Қаҳҳор «Анор» ҳикоясининг структурал таҳлили

Абдулла Қаҳҳор «Сароб» ва «Қўшчинор» романлари, «Синчалак» ва

⁵² Хализев В.Е. Теория литературы. С.183-242.

⁵³ Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P 177.

«Ўтмишдан эртактлар» каби қиссалар, «Шоҳи сўзана» ва «Тобутдан товуш» сингари драматик асарлар билан машҳур бўлганига қарамай «Мен асли ҳикоячиман» деган экан. Мақоладан мурод бунинг боисини излаш ёки шундай дейилишига асос бўлган қарашлар таҳлиliga берилиш эмас, балки танқидчиликда энг кўп «чайналган» ҳикоялардан бири «Анор»ни структурал таҳлил имкониятлари даражасида ўрганишдир. Аслида «Анор» ҳикояси 30-йилларда шўро истибдоди кучайган мафкуравий тазйиқ даврининг маҳсули (1936), структурал таҳлил эса, 70-йиллардан бошланган адабиётшуносликдаги таҳлил усули. Бу усул мафкуравий-социал талқинни рад қилиш баробарида адабий матннинг бадиийлик хусусиятини унинг таркибини ўрганиш орқали асослайди ва бу жараёнда асарнинг ёзилиш тарихи, ёзувчи ва замон, асарнинг қабул қилиниши (китобхон ёки адабий танқид томонидан) каби «масалалар»ни четлаб ўтади. Бевосита бадиий матнни унинг биринчи сўзидан охириги нуқтасига қадар яхлит бадиий бутунликда кўради ва унинг таркибий жиҳатларини тадқиқ қилишга киришади⁵⁴. «Анор» 30-йилларнинг, яъни соцреализмнинг шафқатсиз занжирлари остида бадиийлик ғоя ташувчисига айланган даврнинг маҳсули. Ҳақиқий бадиий асар қайси даврда яратилмасин ва қайсидир ўринда мафкура тазйиқига бўйин эгган бўлмасин, у бадиийлик қоидалари асосида яратилади, бўйсунуш керак бўлса, бадиият қонунларигагина бўйсунди, деган талаб билан ёндашганда Қаҳҳордай «ҳар бир сўзидан ижтимоий руҳ уфуриб турган» (О.Шарафиддинов) адибнинг ихчам бир ҳикояси структурал таҳлилининг қатъий андозаларига дош берармикин, деган гумон ҳам йўқ эмас. Қолаверса, ҳозирги постструктурализм постмодернизмга синоним сифатида қаралаётган⁵⁵ бир даврда ушбу таҳлил усулининг имкониятларини яна бир қарра эсга олмоқ маврудимикан, деган шубҳа ҳам туғилиши мумкин⁵⁶.

Адиб асарни *ҳикоя* деб атаган, гарчи асар «новелла», «ўтмиш очерки» каби номлар билан таҳлилга тортилган бўлса-да, моҳият эътибори билан

⁵⁴ Лотман Ю. М. Анализ поэтического текста. – Ленинград: Просвещение, 1972. – С.12.

⁵⁵ Ильин И. П. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм. - М.: Интрада. 1996. - С. 42.

⁵⁶ Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P 188.

хикоя. Бу жанрнинг хос хусусиятлари ҳақида жаҳон ҳикоясозларидан бири Сомерсет Моэм шундай таъриф беради: «Ҳикоя ўн минутдан бир соатгача вақт оралиғида ўқиладиган, таҳрирда ҳеч нарса кўшиб бўлмаганидек, ундан ҳеч нарсани ҳам узиб олиб ташлаб бўлмайдиган бадий бутунлик»⁵⁷. Ушбу таърифни тугал деб билмасак-да, ундаги «бадий бутунлик»ни тутиб турадиган асос нимада эканлигини тушунишга уруниб кўрайлик.

Абдулла Қаҳҳорнинг ҳикояси эпиграфдан бошланади: *«Уйлар тўла нон, оч-наҳорим болам, Ариқлар тўла сув, ташнаи зорим болам» (Ўтмишдан)*. Адибнинг барча машҳур ҳикоялари ҳам эпиграф билан очилган: «Даҳшат», «Бемор», «Ўғри», «Томошабоғ», «Тўйда аза» в. х (ҳатто айрим ҳикоялари учун ёш истеъдодли шоирларга буюртма бериб, эпиграф бўларли тўртликлар ёздирган экан: «Нурли чўққилар» - Абдулла Орипов, «Маҳалла» - Эркин Воҳидов⁵⁸). Бадий асарда эпиграф асар моҳиятини тушунишда ўқувчига ёрдам берувчи восита, лекин шу билан бирга Қаҳҳор ҳикояларида, ўтмиш кўрсаткичи. «Даҳшат»да: *«Хотин-қизларнинг бурун замонда кўрган кунини билмайсизлар, қизларим, айтган билан ишонмайсизлар!..»* (Тўраҳон ая). «Бемор»да («Осмон йирок, ер қаттик», мақол) ва «Ўғри»да («Отнинг ўлими итнинг байрами», мақол) сарлавҳа билан эпиграф ўртасида *«Ўтмишдан»* ёзуви бор. Қайд этилган «бурун замон», «ўтмиш» сўзларида, бизнингча, бу воқеалар фақат қора ўтмишда бўлади, асар бугунги «саодатли» кунлар тасвири эмас, деган писанда бордай. Бу билан ёзувчи ўзини ҳимоялаётгандай, танқидий реализм тиғини ўтмишга қаратаётгандай кўринади. Бу биргина эпиграфдан чиққан сабоқ, асар мазмуни эса, бизга яна ҳам (фақат ўтмиш мавзусида эмас) кўпроқ сабоқ беради⁵⁹.

Биринчи жумла: *«Туробжон эшикдан ҳовлиқиб кирар экан, қалами яктагининг енги зулфинга илиниб, тирсаккача йиртилди»*. Унда Қаҳҳорга ярашмаган кўпсўзлилиқ бор, лекин фикрни бундан-да қисқа ифодалашнинг

⁵⁷ И=тибос ушбу манбадан олинди: Антонов С. Я читаю рассказ. – М.: 1971. – С. 5.

⁵⁸ Норматов У., Холмирзаев Ш. Устоз ибрати. // ?? - 1986. - Август. С.144.

⁵⁹ Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P 195.

хам йўли йўқ. Чунки қаҳрамоннинг уйга ҳовлиқиб киришини айтиш баён, хабар, холос. Абдулла Қаҳҳор ёзувчи сифатида китобхон ишонсин учун бунини далиллаши керак эди, бадиий детал билан далиллаши. Шунинг учун ҳам калами яктагининг энги йиртилади, жўнроқ ёзувчи қисқа қилиб, «яктаги йиртилди» деб қўя қоладди. Бирок эшикнинг зулфини яктаки йиртмайди, унинг фақат бир қисмини йиртиши мумкин, қўл тегиши мумкин бўлган энги. Лекин ёзувчи унинг «тирсаккача йиртилгани»ни кўрсатади. Бу билан Абдулла Қаҳҳор асар сюжетида кутилажак, фавқулодда ҳодисанинг олис шабадасига ишора қилади. Энги илиниб, қисқагина йиртилиши ҳам мумкин эди, бирок Туробжон калами яктагининг энги тирсаккача йиртилди. Демак, сюжет янада кескинлашиши ва кутилмаган оқибатларга олиб келиши мумкин.

Ёзувчи биринчи жумлада сўзга эрк берганини сезгандай, иккинчи жумлада гапини йиғиштириб олади: «*Унинг шашти қайтди*». Эшикдан отилиб кирган (агар секинроқ кирганда энги йиртилмасмиди) қаҳрамоннинг шашти қайтди. Чунки ҳовлиқиб кириши, эшик зулфинини кўрмагани бутун нигоҳи хотинига қаратилганидан эди: «*Жўхори туюётган хотини унинг қўлидаги тугунчани кўриб, келисонни келининг устига қўя чопди*». Эрнинг эҳтиётсизлиги етмагандай хотин ҳам эҳтиётсизликка йўл қўйди: шошилиб келисонни нотўғри қўйди, келининг устига пасангисини келтириб қўймади. Натижада «*Кели лапанглаб аганади, чала туюлган жўхори ерга тўкилди*». Ночор кун кечираётган оила учун (эпиграфда бунга ишора бор эди) иккита кўнгилсиз ҳодиса: калами яктаки энгининг йиртилиши, жўхори (озуқа)нинг ерга тўкилиши⁶⁰. Бирок ҳар икки қаҳрамон ҳам ҳар икки кўнгилсизликка эътибор бермади, чунки уларнинг кўнглида бошқа бир кўнгилли нарса бор эди – бу тугунча. Ёзувчи унинг ичида нима борлигини айтмайди, ҳар ким тугунчадан ўзича маъно кутади (сюжет тугунию ечими ҳам мана шу тугунчада). Туробжон бир неча кундан бери юзи ёришмаган хотинини қувонтирмақчи, хотини эса, ҳамма нарсадан азиз билган мевасини тугунчада

⁶⁰ Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P. 200.

кўрмоқчи. Албатта, эр «совға»ни хотинига шундоққина тутқазиб кўя қолмайди. «*Туробжон тугунчани орқасига бекитиб, тегишиди* (жуда ўзбекона оилага хос детал, эҳтимол, еврўпали келинлар буни тушунмай, тугунни кўлидан шартта тортиб олар, ундан кутгани чикса, бетидан чўлп этиб ўпиб кўяр; агар кутгани чикмаса, худо кўрсатмасин, унинг юзига отиши мумкин эди): «*Акажон, дегин!*» - ялинтирмоқчи бўлди эр. «*Акажон! Жо-он ака!..*» - Туробжон кутганидан ортиқроқ жавоб берди хотин. Эр кутганига эришса ҳам бўш келмади: «*Нима берасан!*» Хотин бисотидаги борини ўртага солди: «*Умримнинг ярмини бераман!..*» Умрининг қолган ярми ўтиб бўлганди, шунинг учун ҳам доно хотин қолганини эрига бағишлашини айтди. Эр рози бўлди шекилли: «*Тугунчани берди. Хотини шу ернинг ўзида, эшик олдида ўтириб тугунчани очди-да, бирдан бўшашиб кетди ва ...*»

Эрнинг шашти қайтиши ва хотиннинг бўшашиши – параллел кечади. Аслида бундай параллеллар асарнинг бошидаёқ кузатилганди: Туробжоннинг эшиқдан ҳовлиқиб кириши – хотини тугунчани кўриши; эр яктагининг енги зулфинга илиниши – хотин келисопни келининг устига қўйиши; эрнинг енги тирсаккача йиртилиши – келининг ағанаши ва жўхорининг тўкилиши. Бирок сўнгги параллел ҳолат ҳар иккисининг руҳиятини, ҳикоядаги характерини, асарнинг якунини белгиловчи асос бўлади. Эрнинг шашти қайтиши – хотиннинг «*секин бошини кўтариб эрига қараши*». Энди ҳолат, диалог ва сюжет ривожини параллелликка эмас, зиддият (антитеза)га айланади: «*Ўз қилмишига гердайиб турган Туробжон*» - кўзи жиққа ёшга тўлган хотин.

Туробжоннинг гердайишича бор. У ҳаётдаги энг тансиқ нарсани хотинига олиб келди: «*Нима эканини билдингми? – Асаларининг уяси. Турган-битгани асал!*» Камбағал хотин умрида асал емаган, Туробжоннинг ўзи ҳам атиги бир марта еган: «*Шокирхўжа қандолатчи асал қиём қилдираётганда қозонига амманинг жўжаси тушиб кетганди, шу жўжани ялаган... Ё, қудратингдан, ишонмайди-я, - деди Туробжон келтирган матоини титкилаб*». Хотини эса, ишонмаганидан эмас, балки тугунчадан кутган нарсаси чикмаганидан маъюсланди. «*Туробжон қизарди*». Ёзувчи бу ҳолни

хам асослайди: «У бир замон бетоб ўртоғини йўқлаб элтган тарвузини, бемаза чиққан бўлса керак, сизирнинг охурида кўриб шундай хижолат бўлганди».

Икки қаҳрамоннинг бири - маъюс, бири хижолатда. Ташқарида эса «ҳовли юзида айланиб юрган оқсоқ мушук жўхорини искаб кўрди». Бу камбағал оила учун яна бир йўқотиш, тўкилган жўхорини териб, тозалаб, ишлатиш мумкин, бироқ мушук текканини еб бўладими?! Туробжон баттар асабийлашди: «дўпписини бошидан олди ва қоқмоқчи бўлганида кўзи йиртиқ енгига тушди, юраги ачиди: энди уч-тўрт сув ювилган янгигина яктак эди!» Шуларнинг ҳаммаси анорни деб бўлди, беихтиёр севикли хотинига бақириб юборди: «Ахир, бошқоронги бўл, эвида бўл-да! – деди дўпписини қоқмасдан бошига кийиб, - анор, анор... Бир қадоқ анор фалон пул бўлса!»⁶¹

«Хотини жўхорини туйиб бўлди», бироқ «эрининг бошқоронги бўл, эвида бўл-да» сўзи алам қилиб кетди: «Ҳавасга анор ейди дейсиз шекилли...» Ёзувчи мақсадини шу ўриндаёқ англатиб улгурди: йўқчилик туфайли иноқ оила дарз кетди. Туробжон ўзининг ҳолини англатиб, «/алатимисан ўзинг?» демоқчи эди. Ёзувчи 30-йилларнинг адабий фарзанди сифатида Туробжоннинг жавобида синфий руҳни кучайтиради. «Биламан... Ахир, нима қилай? Хўжайинимни ўлдириб пулини олайми, ўзимни ҳиндига гаровга қўяйми?»

Овқат пишди ҳамки, эр-хотиннинг арази тугамади. «Туробжон икки коса ичди, хотини эса ҳануз бир косани яримлатолмас эди». Ёзувчи бу сўзлар билан ҳам кифояланмай, янада кескинликни оширмақчи бўлди: «Унинг (хотинининг) имиллашини кўриб, Туробжоннинг кўзига негадир оқсоқ мушук кўринди. Мушук йиртилган енгини эсига туширди, авзойи бузилди». Хотини буни сезиб, ичкиси келмаса ҳам косани бўшатди. Аммо «дарҳол том орқасига ўтиб кўзлари қизарган, чакка томирлари чиққан ҳолда қайтди». Ёзувчи «хотин қайт қилди» демасдан уни шу ҳолда кўрсатади. Бироқ Туробжон баттар тутоқди, энди ёзувчи бу сафар эрнинг жаҳл қилишига

⁶¹ Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P.202.

баҳона топиб беролмай қолди: «*Ҳали туғилмаган болани ер юткур дединг-а!*»

Ҳолбуки, хотин бундай демаганди. Унинг гапини қайта эшитиб кўрайлик: «*Бу ер юткур қандай бало экан!.. Одамлардай гулутага, тузга, кесакка бошқоронги бўлсам-чи!*» У туғилмаган болани эмас, ўзининг хомиладорлик ҳолатидан тўйиб «ер юткур» деган эди. Энди Туробжон кучайиб борарди. Эрнинг авзойини кўрган хотин тилини тийди, бироқ хотин киши эмасми, «*қозонга сув қуяётиб, эшитилар-эшитилмас* (яъни, ўзига ўзи) *деди: Ўша асалнинг пулига анор ҳам берар эди*». Бу гап эрни баттар тажанг қилади, у ҳатто уриб юбориши мумкин эди, бироқ ёзувчи муштнинг вазифасини сўзга топширади: «*Берар эди. Анор олмай асал олдим... Ажаб қилдим, жигарларинг эзилиб кетсин!*» Сўнги иборага адиб анчагина бадий юк юклайди. Аёл киши, айниқса, бошқоронги аёл учун бундан ортиқ ҳақорат бўлмаслигини ҳикоя давомида икки бор эслатади⁶².

Ҳикояда асосий эстетик вазифани худди драмадаги каби *ҳаракат ва нутқ* бажаради. Дастлаб *ҳаракатни* алоҳида адабий ҳодиса (категория) сифатида кузатайлик. Ҳикоя давомида Туробжон уйига икки марта кириб келади:

Биринчи келиши	Иккинчи келиши
<i>кундузи</i>	<i>ярим кечада</i>
<i>қўлида тугунча</i>	<i>катта бир тугун орқалаган</i>
<i>тугунчада асал (арининг уяси)</i>	<i>бир чойшаб анор</i>
<i>ҳовлиқиб</i>	<i>оқариб</i>

Бу икки ҳаракат ўзаро зидликка қурилгани кўриниб турибди: Биринчисида *кундузи* кириб келган бўлса ҳам, енги *йиртилди*. Иккинчисида *ярим кеча* бўлса-да, ҳатто қоқилмади, ҳеч ери *йиртилмади* ҳам. Дастлаб *қўлида кичкина тугунча* бор эди, энди *катта бир тугун*. *Тугунчада асал арининг уяси* (ҳажми битта анорча келиши мумкин) бор эди, энди эса *бир тугун* анор. Туробжон

⁶² Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P. 206.

ҳовлиқиб кириб келган эди, чунки хотини хурсанд бўлади деб ўйлаганди-да. Кейин эса бир тугун анор билан *огир* кириб келди. Бу сафар уни хурсанд қила олмаслигини сезган, шунга қарамай аччиқ устида ўғирлик қилади. Лекин ёзувчи уни «ўғри» деб ҳам атамайди, ўғирлик қилганини ҳам айтмайди. Буни китобхоннинг ўзи билиб олиши керак. Ўғирлик ҳар қайси ахлоқда ҳам, динда ҳам қораланган. Буни ёзувчи аввалги ҳикоясида кўрсатади, Ўғрининг ўзи йўқ, лекин уни ёзувчи ўғирликка ҳукм қилади. Бу ерда эса, Туробжоннинг ўғирлик қилгани болага ҳам маълум, бироқ ёзувчи уни одоб юзасидан «ўғри» деб атамайди (Эҳтимол, яна синфийлик тамойилига кўра батрак бойнинг молини олса ўғирлик бўлмайди, бироқ Қобил бобонинг ҳўкизи йўқолса-да, ҳўкизни ўғирлаганни эмас, балки шу ўғирлик туфайли Қобил бобони талаганларни ўғри деб айтиши дурустдир. Ҳикоянинг русча таржимаси буни тасдиқлайди: «Ворў», яъни ўғрилар).⁶³

Агар ҳар икки қаҳрамон нутқини ҳам қиёслаб кўрсак, улар мантиқан бири иккинчисини давом эттираётгандай, бирининг саволига иккинчиси жавоб бераётгандай туюлади. Бироқ бу «савол-жавоб»лар секин-аста ҳар иккисини ҳам жарга етаклайди. Устоз О. Шарафидинов тўғри кузатганидай, «Хотиннинг оламда суянган эри, бирдан бир орзуси анор эди, жанжал оқибатида иккиси ҳам йўққа чиқади»⁶⁴.

<i>Туробжон</i>	<i>Хотини</i>
1. - Акажон, дегин! - Нима берасан?	1. - Акажон, жо-он ака! - Умримнинг ярмини бераман!
2. - Ахир, бошқоронғи бўл, эвида бўл-да!	2. - Ҳавасга анор ейди дейсиз шекилли.
3. - Ҳали туғилмаган болани ер юткур дединг-а? - Берар эди, асал олмай анор	3. - Ўша асалнинг пулига анор ҳам берар эди. - Албатта, анор олмай асал

⁶³ Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P. 208.

⁶⁴ Шарафиддинов О. Истеъдод жилолари / Абдулла = ашшор. Асарлар. Биринчи том. – Т.: 1967. – Б.11.

олдим!	олгансиз!
4. - Ажаб қилдим, <i>жигар-ларинг</i> <i>эзилиб кетсин!</i>	...
5. - Ма, буни тик! Бўл... сенга айтяпман!	5. - Ҳа, мунча! Туртмасдан гапира беринг...
- Камбағалчилик...	- Камбағалчилик ўлсин!
6. - Э, хой, анор олиб бермадимми?	6. - Йўқ!
7. - Ўтган бозор куни еган анорингни ўйнашинг олиб келганмиди?!	7. - Ўйнашим олиб келган эди!

Ҳикоядаги бор диалог шу. Аввал уларнинг суҳбати қовушаётган, унда илиқ-самимий руҳ ҳукмрон эди. Иккинчи нуқтадан суҳбат совуй бошлади. Учинчи нуқтада ўртага совуқчилик тушди, тажанглик бошланди. Тўртинчи нуқтада Туробжоннинг гапи муштнинг вазифасини бажарди, хотин жавоб беролмай қолди. Бешинчи нуқтадан бошланган жеркиш, олтинчи нуқтага етиб, инкорга ўтди. Ниҳоят, ўртага эр-хотиннинг урушининг кульминацияси - «ўйнаш» тушди. ⁶⁵Табиийки, хотин сўнгги сўзни айтганда, эрнинг қўли муштга борди: *«Туробжон билолмай қолди: хотинининг елкасига тегиб сўнгра ўрнидан турдим, ё туриб кейин тепдим...»* Кейинги поэтик сатҳ суҳбат ёки жанжал эмас, ҳаракат асосига қурилган (энди хотин аввалгидай кескинликни ошириш ўрнига мурасага боряпти):

Туробжон	Хотин
<i>уйдан чиқиб кетди</i>	<i>узоқ йиғлади</i>
<i>...кириб келди</i>	<i>...елкасига қўлини қўйди</i>

Эҳтимол, буни яраш аломати қабул қилиш ҳам мумкин, лекин инок эр-хотин муносабатига йўқчилик сабаб аллақачон дарз кетиб бўлганди. Ҳар бир

⁶⁵ Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P. 210.

гапда пастрок келиш, имкон қадар жанжал чиқармасликка уруниш, гапирганда ҳам қозоннинг бошига бориб, «*эшитилар-эшитилмас*» гапириш - бу эрининг муштидан кўрққан хотиннинг муштипарлиги эмас, балки ҳар бир ўзбек хонадонига хос ҳолат эканини Қаҳҳор уқтира олган. Бироқ шундай иноқ оилага (дастлабки муомалада кузатилган) дарз етказувчи восита *анор* бўлди.

Бунга яқин сўзма-сўз талқин усулини деярли ҳамма қаҳҳоршунослар кузатувида ҳам кўриш мумкин эди: М. Қўшжонов ва У. Норматов⁶⁶, В. Смирнова ва И. Боролина⁶⁷. Тўғри, бироқ бу усулдан «ўтмишга бўлган нафрат», «ҳикоя конфликтини асослаш», «Чехов анъаналарининг давоми» каби хулосаларга келинган. Матннинг шундай мушаккал қурилгани, ундаги ҳар бир сўз, ҳар бир бўғин муайян бадиий мақсадга қаратилганлигини ва бадиий юклама ташиётганини эслаш баробарида қаҳҳоршунослар эришган нуқталарни такрорлайлик. Анъанавий талқинда бош қаҳрамон – батрак Туробжон (И. Боролина)⁶⁸, бошқоронғи аёл (М. Султонова)⁶⁹. Структурал талқинда бош қаҳрамон – Туробжон ҳам, унинг хотини ҳам эмас. *Анор!* Асар конфликтининг бош сабаби ҳам, сюжетдаги тугун ҳам, ечим ҳам анорга боғлиқ. Бу фақат сарлавҳада акс этгани учун эмас, балки ҳикоя сюжети ҳам «*анор*» (анор деб тасаввур қилинган нарса)нинг асар воқеасига кириши билан бошланади ва *анор* (ҳақиқий анор)нинг хонадонга кириб келиши билан яқунланади. Мана шу икки *анор*: ёлғон анор ва рост анор ўртасидаги турмуш; икки қутб ўртасидаги ҳаёт: ёлғон (ҳаёт) ва рост (ўлим) асарнинг моҳиятини белгилайди⁷⁰.

Анор – мулоқот воситаси, коммуникатив бирлик. У, асосан, қарама-қаршилиқларни бирлаштиради: кун ва тун, эр ва хотин, севги ва алам, эр мушти ва хотин кўзёшиси... Демак, у мувозанатга ҳам олиб келади. Хотин анорни кутиб яшайди, эр анор олиб келишини ўйлаб. Анор можароси оилани

⁶⁶ Эшжонов М., Норматов У. Машорат сирлари. – Т.: 1967.С122.

⁶⁷ Боролина И. В. Абдулла Қаҳҳар. – Т.: 1957. – С. 81.

⁶⁸ Кўрсатилган асар. Б.56

⁶⁹ Султонова М. Ёзувчи услубига доир. – Т.: Фан, 1973.

⁷⁰ Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P.63.

бирлаштириши ҳам мукин эди, лекин унинг дарз кетишига ҳам мана шу анор сабаб бўлди. Бундан ташқари ёзувчи яна анорга қанчадан-қанча маъновий юк ортган.

Анор – тўқлик белгиси (Муллажон қозининг боғи – боғ эмас, нак анорзор). Анор – ёруғлик тимсоли, уни ўйлаганда аёлнинг кўнгли ёришади, худди мушакдан ёришган тундай.

Анор – вақт тимсоли, воқеа анор пишиғида кечади...

Ҳикоядаги вақт бирлиги ҳаракат ва макондан ҳам аниқроқ ишланган. Туробжоннинг уйга кириб келиши чоғида хотин кечки овқатга уннамоқчи эди (жўхори туйиб, суюқ ош қилмоқчи). Қоронги ҳали тушмаган эди, яқтакнинг енги йиртилиши қоронғуликда кўрмай қолишликдан эмас, бемавруд ҳовлиқишдан... ва ҳикоя яқунланганда ҳали тонг отмаган эди. Воқеа тахминан 10-12 соат ичида кечади. Ихчамгина ҳикоя бағрида бу ярим суткага яқин вақт имиллаб ўтади, худди *оқсоқ мушук* сингари. Дарвоқе, мушук нега оқсоқ деган саволни айрим синчков мунаққидлар ўртага кўйишган, лекин унинг жавобида эса шунчаки деталь ёки пунктир сифатида кейинги воқеаларнинг хунук ривожига тимсолдай қарашган. Ҳолбуки, оқсоқ мушук – вақт тимсоли. У секин ўтади. Эр икки коса овқатни паққос туширганда хотин ҳали косани яримлатмаганди. Буни кўрган *«Туробжоннинг кўзига негадир оқсоқ мушук кўринди. Мушук йиртилган енгини эсига туширди, авзойи бузилди»*, хаёлига судралиб келган оқсоқ мушук эмас, хотиннинг имиллаши ғашини келтиради: *«Унинг авзойидан «эсиз, жўхори, қатиқ, ўтин» деган маънони англаб хотин, кўнгли тортмаслигига қарамасдан, косани бўшатди»*. Демак, вақт бирлиги – оқсоқ мушук хотинга косани бўшатишга ёрдам беради. Оқсоқ мушук асарда бошқа кўринмайди. Энди вақтни англатувчи тушунчалар юки сўзларга тушади:

«Унинг Туробжон билан уй қилганига уч йил бўлиб келаёттир»,

«Хотин уйга кириб кетди. Анчадан кейин дарчадан хира шуъла тушди»,

«Туробжон ҳам дарча ёнида (бир муддат) ўтирди»,

«Туробжон оззини катта очиб ҳам эснади, ҳам уф тортди»,

«Бўл, - деди Туробжон, бирпасдан кейин, - ол...»

«Туробжон уйдан чиқиб кетди. Бирпасдан кейин кўча эшиги очилиб ётилди»,

«Хотин узоқ йиғлади... Самоварлар ётган. Қайтиб уйга кирди»,

«Том орқасида хўроз қанот қоқиб қичқирди»

Бу жумлаларнинг семантик маъноси ва қахрамон феъл-атворига тегишли нуқталаридан ташқари вақтни англатишига эътибор берайлик. Асарда вақт оқсоқ мушукдай имиллаб ўтмоқда, воқеанинг бошланишидаги шиддатдан жанжал бир соатга чўзилмайдигандай туюлади, бироқ ёзувчи уни тонггача чўзади. Чунки, муаллифнинг топшириғига кўра Туробжон ўғирлик қилиши керак эди. Уни намозасирда, шамозшомда ёки хуфтон вақтида эмас, эрта тонг қоронғусида бажарсагина китобхон ишонади, ўғри ҳам йўлда тугилмай уйга эсон-омон кириб келади.

Ҳикоянинг финали - Туробжоннинг «катта бир тугунни орқалаб» уйга кириб келиши. Ундан кейинги сўзлар («Қаёққа бордингиз? - деди энтикиб. – Нима қилдингиз? Туробжон жавоб бермади. Унинг вужуди титрар эди») гўёки ортиқчадай, Чеховнинг «милтиғи» отилгандан кейинги ҳолатдай. Новелла учун муҳими – портлаш, милтиқнинг отилиши. Айни шу пайтдаёқ асардаги сюжет чизиғи тугаган, ёзувчининг кейинги сўзлари гўё китобхонга ёрдам бермоқчи бўлиб айтилгандай, унинг ўғирлик қилганини эслатмоқчи бўлгандай эди.

Ёзувчи қахрамонига тонг қоронғусида ўғирлик қилдириш учун атайлаб вақтни чўзгани сезилади. Қолаверса, у уйдан чиқиб кетганча қаерга борди, анорни қаерлардан излади. Аввал сўраб, бермаган эгасини уриб олдими, ё эгаси кетиб қолишини кутиб турдими у ёғи, бизга тундай қоронғу. Бу воқеалар матн ортида кечгани учун биз уни кўрмадик. Бироқ ёзувчининг ишорасига қараганда у Муллажон қозининг боғига борган. Тўй тарқашини кутган бўлиши ҳам мумкин, ҳеч бўлмаса, мушакбозлик тинишини кутгандир. Бироқ булар ёзувчи ҳукми учун номуҳим бўлгани учун Туробжоннинг

ўғирлик қилишини кўрсатмайди. Ҳикоянинг ҳажми «Бемор»дан ҳам, «Ўғри»дан ҳам катта. Ёзувчи ўз услубига зид ҳолда ҳикояни чўзади, бироқ буни биргина яқун билан оқлаш мумкин, *чунки ўғирлик тонг қоронғусида қилиниши керак эди*. фақат хулоса муҳим – портлаш: *«У тугунни уйнинг ўртасига ташлади. Бир чойшаб анор ҳар томонга юмалаб кетди...»*

Структурал поэтикада *модел* тушунчаси бор⁷¹. Модел биргина детал (оқсоқ мушук), бирор предмет ёки тимсол (анор) ва ҳатто бутун бир асар (ҳикоя) модел каби қурилиши мумкин. Модел ёзувчининг ҳаёт ҳақидаги тахайюли, тасавури. У катта ҳаёт моҳиятини мана шу кичик парчада кўради, кўрсатади. Ёзувчи талқинидаги ҳаётнинг бир парчаси бизга катта ҳаёт ҳақида тасаввур беради, уни англантишга хизмат қилади⁷².

Демак, Абдулла Қаҳҳор ёзувчи сифатида ўз олдига қўйган ғояни китобхонга англата олди: муҳтожлик кишини ҳар қўйга етаклаши мумкин. У қайси замон ва маконда содир бўлишидан қатъий назар (коммунизм тантанаси деб кўрсатганимиз шўро давридами, барча эришганларимизнинг боиси деб билаётганимиз мустақиллик шароитидами) *муҳтожлик* инсонни нафақат жинойтга, балки эркисизликка олиб келади. Инсон ўзининг эркини муҳтожлик туфайли кимларнидир қўлига тутқзади, иқтисодий қарамлик маънавий тобеликни келтириб чиқаради. Ёзувчи оилавий турмушнинг оддий бир воқеаси, бир куни тасвири орқали ҳикоянинг бир парча бағрида шундай умуминсоний теран хулосалар қилишга йўл беради. Абдулла Қаҳҳор маҳоратининг муҳим жиҳати ҳам мана шунда.

4- амалий машғулот. Мумтоз шеърий матнни таркиблаб тушуниш ва таҳлил этиш тамойиллари

1. Шеърий нутқ ва унинг ўзига хос хусусиятлари.
2. Мумтоз шеър навълари, уларнинг жанр ўзига хосликлари.
3. Мумтоз шеър ритмикаси. Аруз вазни талаблари асосида таҳлил.

⁷¹ Лотман М. Структуральная поэтика и ее место в наследии Ю.М.Лотмана / Структура художественного текста. – Санкт-Петербург, 1996. – С. 675-686.

⁷² Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P. 216.

4. Мумтоз қофия ва унинг структурал таҳлилдаги ўрни.

5. Мумтоз шеърий матнларда бадиий санъатлар ва уларнинг матн поэтикасидаги ўрни.

Матн таркиби (структураси) жиҳатидан мутахассислар аввал *асосий* ва *ёрдамчи* матнни фарқлайдилар. Асосий матн бевосита ёзувчи томонидан ўқувчига йўналтирилган бадиий асарнинг сюжетли қисмидир. У ўз ички ва ташқи таркибий тузилишига эга. Бадиий асар ягона яхлит маконни ташкил қилади ва унинг таркибида яна шундай ички матнлар: асар ичидаги асар (обрамление), бирор хужжат намунаси, мурожаат ёки алоқа хати, кундаликлар ва бошқалар ҳам келиши мумкин⁷³.

Ёрдамчи матн дейилганда сарлавҳа ва изоҳлар каби махсус ўрганилишга лойиқ қисмлар, сарлавҳа остидаги жанрий изоҳлар, эпиграф, бағишлов, муаллиф сўзбошиси, ёзилган сана ва ўрни(нинг кўрсатилиши), драматик асарларда эса қатнашувчилар рўйхати...»⁷⁴ кабилар тушунилади.

Асосий матн шеърий асар бўлса, у таркибан банд (строфа), мисра (стих) ёки байт (ғазал, қасида, маснавийда)дан тузилади; бармоқ вазнида (силлабик ва силлабо-тоник тизимда) туроқ ва бўғинлардан; аруз вазни (метриқ тизим)да эса рукн ва ҳижолардан иборат. Шеърий матннинг бундай ташқи кўринишли (визуал) ҳолати ритмга асосланган ҳолда амалга оширилади. Агар у насрий йўлда битилган бўлса, матн қисм (ёки китоб) ва боблардан иборат бўлади. Улар ўз навбатида хатбоши (абзац), гап (жумла) ва синтагма (кичик маъноли қисм)га бўлинади. Драматик асарлар эса сахнада кўрсатилишга мўлжаллангани учун парда, акт (кўриниш), ремарка ва қаҳрамонлар нутқидан иборат. Бадиий матннинг бундай ташқи ташкилланиши ва унинг қисмлари билан *архитектоника* шуғулланади (айримлар буни композицияга йўйишадики, бу матн таркибига нисбатан нотўғри хулоса). XX аср бошларига қадар мумтоз адабиётшунослиқда сюжет

⁷³ Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P.160.

⁷⁴ Хализев В.Е. Текст / Введение в литературоведение. Литературное произведение: основные понятия и термины. М.: Academia, 1999. С.406.

ва фабула муносабатида бўлгани каби архитектоника ва композиция нисбатида ҳам баҳсли қарашлар кўп бўлган.

Бадиий матннинг ички конструкцияси сўз санъатида уни муайян асар қурилиши билан боғлиқликда ўрганади. Бу жиҳатдан матн ва асарга тенглик аломати қўйилмаса ҳам кўпроқ шакл ва мазмун бирлиги ҳамда уларни бадиий бутунликда тутиб турувчи компонентлар нисбатидан келиб чиқиш лозим. Чунки матнда ҳеч бир компонент, ҳатто кичик бир детал ҳам мазмун жиҳатдан мустақил тарзда яшамайди. Улар доимо бир тирик организмни ҳаракатга келтириб турувчи аъзолардай бири иккинчисини тақозо қилади. Матн конструкциясини ўрганганда мана шу тақозолик, яъни ички алоқадорлик сақланиши лозим. Мумтоз адабиётшунослик бадиий матн таркибига муносабатда мана шу ички алоқадорликдан кўра, уларнинг шартли равишда узвларга тақсимлаш ва ҳар бир компонентнинг матндаги ўрни ва вазифасини имкон қадар аниқроқ кўрсатиш йўлидан борган. Шунинг учун ҳам XX аср бошларида юзага чиққан адабий мактабларда матнга дастлабки муносабат унинг компонентларини ўрганишга киришиш билан бошланди. Бу жиҳатдан мазмунни устувор деб билувчи *вульгар социологик* қарашлар билан матннинг бадиий санъат асарига айланишида “хизмат қилган” шакл компонентларини ўрганишга ҳаракат қилган формал оқим вакиллари ўртасида кескин курашлар кузатилди⁷⁵.

М.Бахтиннинг «Тилшунослик, филология ва бошқа гуманитар фанларда матн муаммоси» иши гарчи тугалланмаган тадқиқот ҳисобланса-да, матн билан иш кўрадиган гуманитар фанлар учун асосий йўналиш беради. Муаллиф ёзишича, матн филология фанларида дастлабки берилганлик (первичная данность) сифатида қабул қилинади. «Матн шундай борлик (фикр ва туйғулар борлиғи)дирки, ундан барча гуманитар фанлар озиқланадилар. Қаердаки матн бўлмаса, у ерда тафаккур ва тадқиқ этилувчи объект ҳам бўлмайди»⁷⁶. Аввал матннинг бирламчи эканига ишонч бўлиши

⁷⁵ Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P.185.

⁷⁶ Бахтин М.М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках / Эстетика словесного творчества. М.: Искусство, 1986. С. 297.

керак, сўнгра унинг талкинига ўрин берилади. Шунинг учун ҳам тадқиқот мақсади қандай бўлишидан қатъи назар, бошланғич манзил (исходной пункт) матндир. Адабиётшунос учун матннинг ифодавийлиги, яъни санъат асари сифатида муайян фикр ва туйғуларни ифодаловчи восита, ўз ўрнида тадқиқот объекти бўлиши мумкин. Ифодавийлик муаллиф нияти ва унинг ижросида кўзга ташланади. Бу икки омилнинг ўзаро динамик муносабати матн тақдирини белгилайди. Муаллиф нияти қатъий равишда асарнинг сўнггига қадар сақланмаслиги мумкин. Чунки ният ижро давомида бадиийлик қонуниятларидан келиб чиқиб ўзгаради. Бу жиҳатдан муаллиф тасвирдаги характер мантиғидан келиб чиқади. Масалан, Лев Толстойнинг ниятига кўра, асар ниҳоясида Анна Каренина княз Вронскийга турмушга чиқиши лозим эди. Бироқ қаҳрамон муаллиф ниятига «бўйсунмай» ўз жонига қасд қилади. Ёки Абдулла Қодирий учун Қумушнинг Зайнаб томонидан заҳарланиши режадаги сюжет чизиғида белгиланмаган эди, персонажнинг бу ножўя ҳаракати муаллифни ҳам ларзага солади ва муаллиф ҳам ўз қаҳрамони ўлиmidан азият чекади.

Агар матн муаллифини бирламчи субъект деб белгиласак, матн таҳлилида иккинчи субъект китобхон ҳам қатнашади. Худди шу ҳолнинг ўзи матнга нисбатан диалогик муносабатнинг илк шаклидир. Бундан ташқари матннинг ташқи жиҳатлари унинг «ичкараси» билан ҳам диалогик муносабатга киришади. Шу ўринда тадқиқотчи бу диалогик муносабатнинг ҳар икки томонидан хабардор бўлиши лозимки, у матндаги ташқи лексикологик ва стилистик бирликлар билан иш кўрса, матн «ичкараси»даги эстетик моҳиятдан узоқлашиши мумкин⁷⁷.

Демак, бу билан матннинг лингвистик бўлмаган бошқа бир эстетик жиҳати юзага чиқадики, адабиётшунос кўпроқ мана шу жиҳат ва унинг атрофидаги масалалар билан машғул бўлиши лозим. Бу дегани тадқиқотчи фақат эстетик билимлар доирасида иш кўриши керак дегани эмас, балки у матн ортида турган табиий (миллий) тил – нутқ фаолиятини ҳам чуқур

⁷⁷ Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P. 122.

Ўзлаштириши лозим. Чунки ҳар бир матн тил орқали реаллашади, бадиий асарда унинг реаллашув жараёни эса одатдаги грамматик қонуниятлар асосида юз бермаслиги мумкин. Шу ўринда лисоний ва эстетик таҳлил шунчаки бирлашибгина қолмай, балки тил материали ва ифода воситаларнинг диалектик муносабатига эътибор қаратилади. Бу вазифаларнинг жорийланиб, мақсад сари олиб борилиши билан бирга вазифаларнинг ўзгариши ҳам ҳар икки талқин чегараларининг ўзгаришига сабаб бўлади. Бу ўриндаги фарқ фонология билан фонетика ўртасидаги фарқ кабидир. Фердинанд де Соссюр тил ва нутқнинг фарқлагани каби унинг давомчиси Н.С.Трубецкой ҳам фонетикани материал ҳолидаги нутқ товушларини ўрганувчи, фонологияни эса тил тизимида алоҳида маънони (поэтик маъно бўлиши мумкин – Ҳ.Б.) фарқлаш вазифасига эга бўлган таълимот сифатида кўрсатган эди.⁷⁸

М.Бахтин матн структурасида англашилиши лозим бўлган *руҳ ҳақидаги таълимот*ни матн поэтикасини ўрганишга сафарбар этади. Чунки руҳ матнга аввалдан белгилаб қўйилган қоидалар асосида эмас, балки матнни амалга ошириш жараёнида белгилар орқали содир этилади. Матн назариясидаги бу жиҳат чуқур, бой ва нафис тушунилиши керак. Актёр ижросида унинг ҳаракати, имо-ишора белгилари муайян вазифани бажаргани каби матндаги белгиларнинг ҳаракатини ҳам нозик кузатиш керак бўлади. Чунки матн ҳаёти ва тақдири доимо «икки онг ва икки субъект» (юқорида эслатилган муаллиф ва адресат – Ҳ.Б.) чегарасида ривожланади. Бу икки онг учрашуви тайёр (ҳаёт материали – Ҳ.Б.) ва матндаги мураккаб алоқадорлик – қолипловчи контекстнинг яратилиши ҳамда идрок этилиши билан ниҳояланади. Ҳар икки кутбнинг иштироки яратувчи тилининг умумийлиги ва яратилаётган матннинг ягона бетакрорлиги шартидир. Ҳар қандай яратилган ижодий матн маълум маънода шахснинг эркин ва олдиндан белгилаб қўйилмаган ижроси заруратидир⁷⁹.

Бадиий матнда «юксаклик (возвышенность) ва гўзаллик» бу оддий

⁷⁸ Қаранг: *Трубецкой Н.С. Основы фонологии.* М., 1960.

⁷⁹ *Contemporary Poetry.* N. Williams. Edinburgh University Press. P.133.

маънодаги алоҳида лексик бирликлардан ташкил топган фразеологик бирикма эмас, чунки алоҳида олган «гўзал» ва «юксак» сўзлари икки овозлиликдан маҳрум. Бадиий матнда эса уларнинг ўзаро бирлиги – фразеологик бирикма тарзидаги умумий маънода эмас, балки ўзга (ўзига хос) хусусиятли (юксаклик + гўзаллик = бадиий янгилик) эстетик ҳодиса эканлигидадир.

Бадиий матнда муаллиф муаммоси, М.Бахтин фикрига кўра, матн давомида ечилиши лозим бўлган таянч истилоҳлардан бири. Олим ёзади: «Асарда муаллиф муаммоси ва унинг ифода шакли. Муаллиф образи ҳақида қайси меъёрда гапириш мумкин? *Муаллиф образи* деб аталган ҳодиса бошқа бадиий образлардан фарқланувчи алоҳида образ типидирки, бу образ матнни яратган муаллифдир. «Мен» номидан ҳикоя қилувчи баёнчи образи, автобиографик асарлар қаҳрамони, лирик қаҳрамон ва бошқалар – буларнинг ҳаммаси муаллиф шахсига муносабат орқали ўлчанади ва алоҳида тасвир предмети сифатида белгиланади»⁸⁰. Кўринадики, муаллиф образи матн таркибидаги соф муаллиф эмас. У китобхон қалбининг тубида, марказида туради. Лекин бу марказ ҳеч қачон бадиий образлардан бири бўлолмайди. У асарда яхлит, юқори даражадаги образнинг таркибий қисми холос. Бу ўринда ўз-ўзини ифодалаш – бошқалар учун ўзини объектга айлантиришдир... Муаллифнинг тасвирга муносабати ҳар доим образ таркибига киради. Муаллиф муносабати – образнинг конститутив моментидадир. Бу муносабат ўта мураккаб бўлиб, уни тўғридан-тўғри баҳога менгзаб бўлмайди...⁸¹

Тилшунослик ҳам матн билан иш кўради, асар билан эмас. Яъни у асар ҳақида нимани гапирса, унинг матнига тегишлидир. Соф лисоний муносабат – бу белгининг белгига ва тил тизими доирасидаги белгиларга ёки матнга муносабатидадир. Ифоданинг реал борлиққа ва бошқа реал ифодаларга муносабати ўша ифоданинг ҳақиқий, ёлғон ҳамда гўзал ва бошқалар эканини билдирадиган муносабат бўлиб, ҳеч қачон тилшунослик предмети бўла

⁸⁰ Бахтин М.М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках / Эстетика словесного творчества. М.: Искусство, 1986. С. 310.

⁸¹ Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P.166.

олмайди. Чунки тил бирликлари орасида тил тизимининг қайси даражасини олмайлик диалогик муносабат бўлиши мумкин эмас (фонема, морфема, лексема, гаплар ва бошқалар). Ифода – бадий матн нутқий бутунлик сифатида сўнги, юқори босқичдаги тил тизимининг асоси сифатида қабул этилмаслиги мумкин – у бутунлай бошқа даражадаги муносабатлар тизимига киради. Матндаги ифодавийлик – бу энди тил тизими эмас, аммо маъно (кадриятга, ҳақиқат ва гўзалликка бўлган баҳони ўз ичига олган) яхлит моҳиятга эга бўлган нутқий мулоқот бирлигидир⁸².

М.Бахтиннинг бундай қарашлари нафақат матн таркиби, балки уни (юқорида кўрилгани каби) ўрганувчи фанлар ва тизимлар, матн назарияси ва трансформацияси, бадий матнда муаллиф образи ва унинг асардаги табиати каби қатор хусусиятлар билан боғлиқдирки, биз бу тизимли қарашларнинг ўзаро ички алоқадорлигини бузмаслик учун бир ўринда кетма-кет келтирдик. Иккинчидан, М.Бахтин асари тугалланган ва шаклланган тадқиқот эмас, балки унинг ўзи айтганидек, «фалсафий таҳлил тажрибаси»дирки, биз тезис шаклидаги қўйилган масалаларни имкон қадар тугалланган жумлалар қабилида беришга ҳаракат қилинди.

Бадий матн амалиётида бевосита матн таркибига алоқадор бўлган тушунчалар борки, улар: матности (подтекст), матннинг маъно майдони (контекст) ва матнларораси ҳодисаси (интертекстуаллик) каби истилоҳлар орқали тушунтирилади.

Подтекст – (калкалаш орқали рус тилига олинган – инглизча: subtext; ўзбекча: матности) – жиддий ва чуқур адабий асарларда ички «сувоности оқими» бўлиб, асарнинг асосий концепциясини ташийд⁸³. Э.Хемингуэй бадий асарда “айсберг” ғоясини илгари сурган. Унингча, асар маънонинг ўндан бир қисмини олиб кўрсатади, ўндан тўққизи эса матностида қолади. Матности нутқ бирликларида кузатган В.В.Виноградов бу ҳолатда «сўзнинг тўғри лексик маъноси ўз моҳиятини йўқотади ва нутқнинг ички

⁸² Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P.220.

⁸³ Боров Ю.Б. Энциклопедический словарь эстетики и теории литературы. М., 2008. Электронная версия. П-42.С.259.

мазмунини белгилайди» деб ёзади⁸⁴. Ж.Куддон пьесанинг матносни хусусияти ҳақида гапириб, айрим персонажлар ўзлари қатнашаётган уруш моҳиятини англамасликлари мумкин. Матносни яширин ситуацияларда, сюжет оғушида кўринади. Бу истилоҳ XX аср сўнгида “яширин дастур”га алмашинганини ёзади⁸⁵.

Шарқ, хусусан, ўзбек адабиётида «қизим сенга айтаман, келиним сен эшит» тарзида айтилган матн турлари кўп. Масалан, Фитратнинг «Чин севиш» ва «Ҳинд ихтилолчилари» драмаларида воқеа Ҳиндистонда юз берса-да, матноснида Туркистон тушунилади. Худди шу каби Э.Воҳидовнинг «Рухлар исёни» асарида бенгал шоири Назрул Ислон тилидан айтилган *Бизда зуғум, ҳақсизлик бор – бу барчаси ёмондир, лекин буни зинҳор-зинҳор айтиб бўлмас замондир* сўзлари бенгал ҳаёти ва шоири яшаган даврга нисбатан айтилса-да, матноснида шўролар замони назарда тутилгани ўқувчининг идрокига ҳавола қилинади⁸⁶.

Контекст (лотинча: contextus – боғланиш, занжир) – *матннинг маъно майдони* бўлиб, унда бадиий матндаги ҳар бир ички қурилма маъно томонидан бошқарилади, асар талқинида мана шу майдондаги маъно назарда тутилади. Ҳ.Бенак бу истилоҳни маъно бирлиги сифатида қабул қилган ва ички алоқадорлик туфайли матннинг айрим қисмларининг ажратилиб кўрсатилишини назарда тутган⁸⁷. Бу маъно майдони бир жумла таркибида, бир хатбоши (абзац) ёки шеърдаги бир банд (строфа) орасида ёки умуман, бутун матннинг ичида бўлиши мумкин. Матн майдонининг бузилиши матннинг бадиий бутунлигига ўз таъсирини ўтказди ва бадиий образ орқали ифода этилаётган муаллиф фикрини нотўғри тушунишга олиб келади⁸⁸. Бу гўёки мумтоз адабиётдаги «ихом» санъатини эслатади, муаллиф сўзнинг ёки жумланинг матндаги зоҳирий маъносини эмас, аксарият ҳолда ботиний

⁸⁴ Виноградов В.В. Поэтика и ее отношение к лингвистике и теории литературы / Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1963. С.164-200.

⁸⁵ Guddon J.A. A Dictionary of Literary Terms. N.-Y., 1972.

⁸⁶ Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P 163.

⁸⁷ Benac H.V. Nouveau Vocabulaire de la Dissertation et des Etudes Litteraires. Paris, 1982.

⁸⁸ Литературный энциклопедический словарь / Под ред. В.М.Кожевникова и П.А.Николаева. М.: СЭ, 1987. С.165.

маъносини назарда тутати. Бу ҳолат ҳар қандай матнда, хусусан, шеъринг нутқи асосига қурилган асарларда ва тасаввуфий талқиндаги рамз ва ишораларга бой матнларда учрайди.

Интертекстуаллик (французча: *intertextuality*; сўзма-сўз маъноси: матнларораси) – бадиий матннинг ички алоқадорлиги бўлиб, у ташқи ҳаёт воқеаларига эмас, балки матннинг ўзига ва бошқа матнларга муносабатидир. Интертекстуаллик ҳодисаси структурализм (Р.Барт)⁸⁹ ва унинг асосидаги постструктурализм истилоҳи сифатида майдонга чиққан. Ю.Кристева⁹⁰нинг ёзишича, ҳар қандай матн кўчирмалар (кенг маънодаги) мозаикасини эслатади ва қандайдир бошқа бир матннинг трансформацияси каби хотирада сақланади. Шунинг учун (М.Бахтиндаги – Ҳ.Б.) интерсубъективлик ўрнига *интертекстуаллик* тушунчасини киритиш лозим. (Чунки “адабий сўз” – матн майдонларининг туташув жойи, турли хил ёзувлар диалогидир”⁹⁰).

Сўнгги икки асар бўсағасида энг кўп мунозаралар объектига айланган ҳодиса *интертекстуаллик*ни «аноним формулаларда умумий майдонда» учрайдиган матн таркибида келган аввалги асарларнинг маълум қисми (аъзоси), улар “қўштирноқсиз келтирилган, онгсиз ёки автоматик тарзда ишлатилган матн» аъзоларидир, каби тушунтириш кенгайган.⁹¹ Интертекстуалликнинг бундай маъно жиҳатдан кенгайишини асослаган Ж.Куддон “у матнлар орасидаги (адаптация, таржима, тақлид, аллюзия, плагиат, пародия) турли хил кўплаб алоқалар” деб тушунтиради ва структурализм бўйича, матн – бу тизим, бунда тил реалликка эмас, балки ўша матн ичига ва унинг образларига муносабатдир” деган фикрни ёқлайди⁹².

5- амалий машғулоти. Мумтоз шеър шакллари ва уларнинг таҳлили методикаси

5. Лирик жанрлар ва уларнинг таҳлилидаги ўзига хосликлар.

⁸⁹ Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. М., 1989. С. 428.

⁹⁰ Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог, роман (1967) // Французская семиотика. От структурализма к постструктурализму. М., 2000. С. 429.

⁹¹ Современное зарубежное литературоведение: Энциклопедический справочник. М., 1979. С. 281.

⁹² Guddon J.A. A Dictionary of Literary Terms. N.-Y., 1972. P.88.

6. Ҳозирги ўзбек шеъриясидаги мумтоз жанрлар ва уларнинг бадиий таҳлили масалалари.

7. Аруз вазнида ёзилган шеърларнинг ритмик бирликлари.

8. Катта лирик жанрдаги шеърлар (таркиббанд, таржеъбанд) ритмикаси.

Адабий асарнинг таркибий қисмларини ўрганиш жараёнида мутахассис дуч келадиган дастлабки иккилик, бир-бирини тақозо қиладиган шакл ва мазмун (айрим манбаларда – *мундарижа*) муносабатидир. Бу муносабатнинг бадиий асар таркибидаги вазифаси хусусида дастлаб Афлотун фикр юритган бўлиб, асардаги шакл ва мазмун муносабатини *эйдос ва идея* истилоҳлари билан белгиланган. Арасту ўз устози қарашларини янада чуқурлаштирган, унингча, «*нима* – тақлид предмети бўлса, *қандай* – тақлид воситасидир»⁹³. Бошқа бир ўринда биз мазмун деб атаётган тушунчага нисбатан турлича «моҳият», «идея», «логос» каби истилоҳларни қўллашига қарамай, шакл (форма)ни «нарсанинг мавжудлик моҳияти, белгиси» деб талқин қилади⁹⁴. Демак, бадиий асар дастлаб нимани қандай тасвирлаш лозимлиги ҳақида фикр юритар экан, уларнинг ўзаро алоқадорлигини илк бор Арасту томонидан қайд этилган. Ҳегел мазмуннинг шаклга қуйилиши, шаклнинг мазмун орқали идрок этилиши хусусида фикр юритиб, уларнинг ўзаро тақозо этилишини диалектик бирликда ифодалайди. «Санъат асарида, – деб ёзади у, – мазмун (идея) ва унинг ифодаси (шакл) бир-бирини максимал равишда тақозо қилади: бадиий мазмун ўз-ўзидан аниқ бўлса-да, ўзини кўрсатиш тамойилига эга ва у ўз шаклини эркин ифода қила олади».⁹⁵ Маълум бўлишича, Ҳегел диалектикаси Шарқ фалсафасидаги тажалли назарияси асосига қурилган.

Фалсафада бадиий асардаги бу муносабат асосига шакл ва материя (борлик) тушунчалари қўйилган. Мумтоз адабиётшуносликда сурат ва маъни истилоҳлари билан берилган бу доимий муносабат ислом фалсафасида *кулл*

⁹³ Арасту ҳаким. Поэтика, Риторика / М.Маҳмудов тарж. Т.: Янги аср авлоди, 2010, С144.

⁹⁴ Аристотель. Сочинения в 4 т-х. Т.1. М.: Мысль, 1975. С. 198.

⁹⁵ Гегель Г.В.Ф. Эстетика: в 4 т-х. Т.1. М.: Мысль, 1973. С.79-81.

ва жузв иккилиги орқали тушунтирилади. Кулл – бутун борлик (материя + рухоният) жузв унинг бирор аъзосигина эмас, балки тажалли (кўриниш) шаклидир. Ишқ ва нур ҳам шундай диалектик муносабатда, агар зотда ишқ бўлмаса, унинг тажаллиси нур ҳам бўлмайди. Фаридиддин Аттор фалсафасида ишқ (мазмун) нур (тажалли) воситасида намоён бўлади, лекин Куллнинг барча сифатларини етказиб бера олмайди⁹⁶. Жалолиддин Румий тушунтиришича, маъни ишқ талқинида кўринади, сурат эса ишқ нуридир. У ишқсиз қийматдан маҳрум. Ишқ маъно, моҳият касб этгани учун ҳам маънидир. Маънининг нури эса сурат бўлиб жилваланади. Ишқ бўлмаса, нур ҳам бўлмайди, ишқнинг ўзи ҳам бизга нурсиз, яъни суратсиз етиб келмайди⁹⁷.

«Фиҳи мо фиҳи» («Нимаики Ундадир Ундандир») асарида бу муносабатни англатувчи қизиқ мисол берилган. Мағиз пўст (данак) ичида эканини биз бевосита кўрмасак-да, яхши англаймиз ва унга эришиш учун пўстдан воз кечиб, уни синдирамиз. Гўёки данак керак эмасдай, ортиқча қобикдай туюлади. Бироқ бу – бир марталик етишиш холос. Ундан доимий суратда наф кўриш учун эса уни уруғ сифатида ерга экиб, кўпайтириш лозим. Лекин экин пайтида биз мағизни пўстдан ажратмаймиз, агар уни ажратмоқчи бўлсак, пўст (шакл)ни нобуд қиламиз, лекин барибир мағиз (маъно)га ҳам эриша олмаймиз⁹⁸. Демак, ҳар бир жисмнинг икки хоссаси ўзаро тажаллий (диалектик) муносабатдагина тараққиётга изн беради⁹⁹.

Араб мумтоз поэтикасининг асосий унсурларидан саналган *маъно ва лафз* моҳият ва унинг сўз қолипи маъносида қўлланилган, анъанавий мазмуннинг индивидуал муаллиф талқинидаги ифодаси сифатида қабул қилинган¹⁰⁰. Араб поэтикасининг асоси саналган *маъно* истилоҳи машҳур арабшунос олимлар томонидан “фикр, ғоя” (Голдциер, 1896; Крачковский, 1927), “поэтик мотив”

⁹⁶ Аттор Ф. Илоҳийнома / насрий таржима, талқин ва тафсир муаллифи Н.Комилов. Т.: Ёзувчи, 1994. Б.74.

⁹⁷ Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P 84.

⁹⁸ Румий Ж. Ичиндаги ичиндадир / Таржимон Улуғбек Ҳамдам. Т.: Ёзувчи, 1997. Б.79.

⁹⁹ Батафсил маълумот учун қаранг: Болтабоев Ҳ. Сурат ва маъни / Шарқ мумтоз поэтикаси. Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2006. Б.67

¹⁰⁰ Куделин А. Б. Средневековая арабская поэтика (вторая половина VIII-XI век). М.: Наука, 1983. С.7.

(Грюнебаум, 1944; Риттер, 1954), “фикр, моҳият, образ” (Шидфар, 1974) деб таржима қилинган бўлса, *лафз* (*кўплиги – алфоз*) – “ифода” (Гольдциер, 1896), “сўз, ифода” (Грюнебаум, 1944), “ифода, товушлар бирикмаси” (Крачковский, 1927), “сўзлар, нутқ ифодаси” (Киктев, 1969; Риттер, 1974) тарзида русчага ўгирилган¹⁰¹. Ушбу таржималардан маълум бўлишича, *маъно* – мазмун, ғоя ва моҳиятни англатган бўлса, *лафз* – унинг материал жиҳати, яъни товуш, сўз орқали ифодаланишини билдирган. Ибн Қутайба “Шеър ва шоирлар китоби” (870) асарида бадий матнларни маъно ва лафзга кўра қуйидаги туркумларга ажратган: 1) яхши лафз ва маъноли асарлар; 2) лафзи яхши ва маъноси ёмон асарлар; 3) лафзи ёмон ва маъноси яхши асарлар; 4) лафзи ёмон ва маъноси ҳам ёмон асарлар¹⁰². Бундай таснифга келишда муаллиф лафз ва маънони бириктирувчи нисбат (этилоф) сифатида уларнинг ўзаро тенг келиши (мусовот)ни назарда тутди. Ибн Қутайба талқинича, агар маъно лафзга тўла мос келса, у бадиият (балоға)га эришган бўлади¹⁰³. Қудама ибн Жаъфар (в. 922/948) эса “Накду-ш-шеър” асарида “тугал маънога лафз қўшимча қилмаса ёки маънони бузувчи унсурни лафзга қўшмаса” асар етук бўлишини таъкидлаган. Бу жараёнда олим “вазн талаби билан кераксиз сўз (маънога хизмат қилмайдиган – Ҳ.Б.) ҳисобига байтни тўлдириш (хашв)ни шеърдаги жиддий нуқсон” деб белгилаган¹⁰⁴. Кўринадики, ўрта асрлар араб поэтикасида ҳам маъно ва шакл бирлиги адабиётнинг асосий қонунларидан саналиб, уларнинг ўзаро меъёр ва мувофиқ келиши бадий матннинг етуклигини англатувчи балоғат белгиси ҳисобланган. Араб мумтоз поэтикасида *маъно ва лафз* муносабати ҳақида ўнлаб рисоалар яратилганки, уларнинг айримлари номаълум муаллифнинг “Мажмуату-л-маъни” тўпламида келтирилган¹⁰⁵. Араб мумтоз поэтикасидаги

¹⁰¹ Ўша асар. Б. 57.

¹⁰² Ибн Қутайба. Аш-Ши’р ва аш-шу’ара’. Т. 1-2. Бейрут, 1969. Б.12-15 (араб тилида).

¹⁰³ Ўша асар. Б. 84-85.

¹⁰⁴ Қудама ибн Жаъфар. Китаб накд аш-ши’р. Лейден, 1956. Б.136.

¹⁰⁵ Улар: Муфаддал Даббӣ (в. 780/787) “Китаб ма’ани аш-ши’р”, айни шу номдаги Абу Сарван ал-Укли (VIII асрнинг 2-ярми), Ибн Кунас (в. 823-825), Асмаи (в. 825-832), Саид ибн Масада ал-Ахфаш (в. 830). Ибн Арабий (в. 846). Абу-л-Амайсал (в. 854), Ибн Қутайба (в. 889), Бухтури (в. 897), Салаб (в. 904), Наххас (в. 950), Ибн Абдус (в. 859-860); “Китабу-л-ма’ани” номли Муарриж

ушбу фундаментал қарашлар асосида маъно ва лафз хусусида форс ва турк тилида ҳам фикрлар баён қилинган.

Абдурахмон Жомийнинг “Силсилату-с-заҳаб” асарида: “Сўзнинг бутунлиги, мағзи, моҳияти маъно биландир, чунки маъно кўрки лафз биландир” дейилган¹⁰⁶. Тушуниладики, лафз (тил) маънонинг зоҳиридир, маънони сўз, тилсиз ифода қилиб бўлмайди. Чуқур маъно бериш учун эса кўркли лафз керак. Маъно лафз билан кўркли бўлгани каби, лафз ҳам маъно гўзаллиги билан кўркли бўлади. Бу буюк иккиликни бутун ва гўзал ҳолда кўриш учун уларни доимий яхлитликда билиш ва қабул қилиш лозим бўлади.

Алишер Навоий бу диалектик бирликни бадий асар мисолига кўчирган: «Бир неча сўз ул маънидаким, сўздағи маъни жоне дурурким, сўз қолиби онсиз қолибе дурурким, жонсиз ва ани топмоқ ишини киши билмас, балки ани топқон киши топилмас ва аҳли ғазоф ноин софлигига мунсиф бўлмоқ, балки ўз ғазофига инсоф бериб, аларнинг узрин қилмоқ»¹⁰⁷. Буюк “Хамса” ўқувчиларига маълумки, бу Навоийнинг мазкур мавзудаги бир мақолотининг сарлавҳаси холос. Маъно ҳақида сўз юритганда, у сўз қолипнинг жонидир, жонни қолипдан ажратиб бўлмайди, шундай экан, маъно ва сурат ажралмас бир моҳиятдир. Уни назмда кўрмоқчи бўлганлар, уларни бир бутунликда кўришлари, вазн ва баҳр каби зоҳирий сифатларни, шеърнинг жонидан ажратмаслиги, аксинча, қолип жонга муносиб келгандагина жозиб бўлади. Лафзи бемаза, таркиби суст асарда маъни ҳам носара ва унинг хулосаси нодуруст бўлади¹⁰⁸.

Демак, сурат ва маъно муносабати бири иккинчисини тақозо қилган, фақат ўзаро мавжудликдагина ҳаракатга келиши мумкин бўлган жон ва жасаддир. Диний тушунчага кўра жон, жасад тарзида намоён бўлган бу

Садуси (в. 819), Надр ибн Шумайл (в. 818-820), Али Райҳоний (в. 834) асарлари. Қаранг: Sezgin F. *Geschichte des arabischen Schrifttums*. Bd 2. Poesie bis ca.430. Leiden, 1975. pp. 58-60.

¹⁰⁶ Абдурахмон Жомий. Силсилату-с-заҳаб / Танланган асарлар (Тузувчи ва сўзбоши муаллифи Ш.Шомухамедов). Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971.

¹⁰⁷ Алишер Навоий. Ҳайрату-л-аброр. / МАТ. 7-жилд. Т.: Фан, 1991. Б.62.

¹⁰⁸ Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P 78.

талқин тасаввуфда янада чуқурлашиб, *руҳ-жон-нафс* тарбияси учун асос бўлиб хизмат қилади.

Адабий асарнинг бундай мухташам фундаментал аспектини ўрганиш натижасида поэтика илмида *дихотомик* муносабат шаклланган бўлиб, унга кўра шакл ва мазмуннинг турли аспект ва компонентларини шартли равишда фарқлаб англатишга интилиш бор. А.Потебня бу иккилик муносабатини учлантириб, *ташқи шакл, ички шакл ва мазмун* сифатида талқин қилган¹⁰⁹. М.Бахтин бу учланганликни ифодалаган “Бадиий сўз санъатида мазмун, материал ва шакл муаммолари” (1924) асарида ёзишича, “шаклни материал деб тушуниш фақат аниқ фанлар – математик ёки лингвистик – белгиланишдирки, у қандайдир соф ташқи, моментнинг қадридан ҳоли, унинг тартибидир. Шаклнинг эмоционал-эркин тифизлигидир, унга муаллифнинг материалдан ташқари муҳим ифодавий характерли қандайдир аҳамиятли муносабатидир... ёки бу шакл орқали ифода қилинаётган – ритм, гармония, симметрия ва бошқа шаклий моментлар билан ифодаланиб, ўта фаоллик бағишлашидирки, фақат уни материалга муносабатдагина шарҳлаш мумкин”. Олимнинг ёзишича, адабий хвёт санъат асаридан ташқарида содир бўлмайди, балки унинг ичидадир. Шундай экан, “эстетик шакл бу анланган, баҳоланган борлиқ (материал)ни бошқа бир қадриятга айлантиради, янги бирликларга бўйсундиради, янгича тартиблантиради: индивидуаллаштиради, конкретлаш-тиради, уни чеклайди ва тугаллайди, лекин унинг анланган ва баҳоланганликдан қайтара олмайди: айна мана шу анланганлик ва баҳоланганлик тугалланган бадиий шаклга йўналади”¹¹⁰.

Немис олими Р.Ингарден эса адабий асар қурилишида тўрт унсур: 1) нутқнинг овозлилиги; 2) сўзларнинг маъноси; 3) тасвирдаги предметлар даражаси; 4) предметлар шаклларининг эшитарли ва кўришли қиёфаси иштирок этишини таъкидлаган¹¹¹.

¹⁰⁹ Потебня А.А. Эстетика и поэтика. М., 1976. С.309-310.

¹¹⁰ Введение в литературоведение. Хрестоматия. М.: Высшая школа, 2006. С. 49.

¹¹¹ Ingarden R. Das literarische Kunstwerk. Tubingen, 1960.P.80.

Шундай қилиб, бадий асар таркибининг кўпланлиги юзага чиқмоқдаки, уларнинг бадий асар тўқимасидаги ўрни, вазифаси, моҳияти бир бутунликда кўринади. Лекин улар шартли равишда мантиқан қуйидаги жиҳатларни ўзида акс эттириши мумкин: биринчидан, бошланғич поэтик бирлик сифатида нарса ва ходисалар дунёси, иккинчидан, асар шакли бадий тўқима тарзида қуриладики, унинг «тўқувчиси» – муаллиф томонидан ишланган, ўша асар табиатига мослаштирилган бадий нутқ орқали шакллантирилади; учинчидан, барча ҳолатлар композиция воситасида бирлашади ва яхлитлик касб этади. Бадий шаклнинг бундай уч босқичли характерини белгилаш орқали унинг мундарижавий томонлари ҳам белгиланади. Бу жиҳатлар анъанавий тарзда ғоя (идея, бадий ният), материал (мавзу) ва ўша асар воситасида илгари сурилаётган проблема (муаммо)ни бирлаштиради. Бундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, бадий мазмун қандайдир алоҳида сўзлар ва сўз бирикмалари орқали эмас, балки муаллиф концепциясида бирлашиб, яхлит ҳолга келади. Шунинг учун айрим тадқиқотчилар «ғоя» ва «муаммо» тушунчаларини бирлаштирган ҳолда муаллиф концепцияси тушунчасини илгари сурадилар. В.Е.Хализев «бадий асар дунёси» («мир произведения») истилоҳи орқали бирлаштириб, унинг таркибига персонаж, портрет, диалог ва монолог, предмет (нарсa), табиат (пейзаж), макон ва замон, сюжет ва бошқа жиҳатларни киритади¹¹². Агар назариётчи илгари сурган «асар дунёси»ни мантиқан ўрганганимизда буларнинг ҳаммаси бадий асарда шакл компонентлари тарзида юзага чиқаётганини кузатамиз. Бундан асарнинг бошқа бир тенг ҳуқуқли жиҳати – бадий мазмун озор топмасмикин, деган мулоҳаза ҳам туғилади¹¹³.

Шунинг учун ҳам бу борадаги сўнгги кузатишларда шакл ва мазмун тушунчалари адабий асарнинг ташқи жиҳати билан ички хусусиятларини борлиқ ва унинг мавжудлик шаклида фарқлашга қаратилгани учун мазмун – *белгиланувчи* жиҳат деб қаралса, унинг *белгиловчиси* шакл орқали юзага чиқиши айтилмоқда.

¹¹² Хализев В.Е. Теория литературы. С.183-242.

¹¹³ Contemporary Poetry. N. Williams. Edinburgh University Press. P.90.

V. КЕЙСЛАР БАНКИ

1-кейс. Структурал таҳлилни амалга ошириш учун мумтоз поэтикага тааллуқли истилоҳ ва тушунчалар базасини аниқланг.

2-кейс. Адабий тур ва жанрлар асосида мумтоз бадиий матннинг таҳлилга тортилиши мумкин бўлган сатҳларини белгилаб чиқинг ва унинг аниқ адабий асар мисолида тушунтиринг.

3-кейс. Структурал таҳлилга асос бўлган академик мактабларнинг таҳлил тажрибасини аниқланг ва уларнинг намояндалари таҳлил қилган асарлар орқали ушбу таҳлил жараёнининг структурал поэтика сари ривожланиш босқичларини белгилаб беринг.

Фикрингизни ёзма равишда асосланг.

4-кейс. Мумтоз поэтика масалаларини таҳлил қилиш усулларини жамлаган дастур тузинг ва ушбу дастур асосида олий таълим тизимида ўқитилаётган асарлардан бирини таҳлил қилинг.

Дастурнинг ишлаш тамойилларини тушунтиринг.

5-кейс. Шакл ва мазмун компонентларини бирлаштирган структурал таҳлил тамойиллари бўйича мумтоз шеърӣ матнларнинг аниқ таҳлил намунасини беринг ва унга кўра Алишер Навоӣ ғазалларидан бирининг таҳлилинни амалга оширинг.

“Кейс методи” ни амалга ошириш босқичлари

Иш босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка тартибдаги аудиовизуал ҳаракат; ✓ кейс билан танишиш (матнли, аудио ёки медиа шаклда); ✓ ахборотни умумлаштириш; ✓ ахборот таҳлили; ✓ муаммоларни аниқлаш
2-босқич: Кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғни белгилаш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муаммоларни долзарблик иерархиясини аниқлаш; ✓ асосий муаммоли вазиятни белгилаш
3-босқич: Кейсдаги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини излаш, ҳал этиш йўллари ишлаб чиқиш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил ечим йўллари ишлаб чиқиш; ✓ ҳар бир ечимнинг имкониятлари ва тўсиқларни таҳлил қилиш; ✓ муқобил ечимларни танлаш
4-босқич: Кейс ечимини ечимини шакллантириш ва асослаш, тақдимот.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил вариантларни амалда қўллаш имкониятларини асослаш; ✓ ижодий-лойиҳа тақдимотини тайёрлаш; ✓ якуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектларини ёритиш

Кейс. Кичикроқ бадий (шеърӣ) матни таҳлил қилиш учун кўрсаткич ишлаб чиқилади, мазкур методнинг ижобий ва салбий томонлари киёсланади ва хулоса чиқарилади.

VI. МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ

Мустақил ишни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни

Тингловчи мустақил ишни муайян модулни хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиб тайёрлаши тавсия этилади:

- меъерий хужжатлардан, ўқув ва илмий адабиётлардан фойдаланиш асосида модул мавзуларини ўрганиш;

- тарқатма материаллар бўйича маърузалар қисмини ўзлаштириш;

- автоматлаштирилган ўргатувчи ва назорат қилувчи дастурлар билан ишлаш;

- махсус адабиётлар бўйича модул бўлимлари ёки мавзулари устида ишлаш;

- тингловчининг касбий фаолияти билан боғлиқ бўлган модул бўлимлари ва мавзуларни чуқур ўрганиш.

Мустақил таълим мавзулари ва мустақил таҳлил учун топшириқлар

1. Мифологик мактаб ёки тарихий поэтика (У.Дуглас, А.Н.Веселовский);
2. Психолингвистик мактаб ва назарий поэтика (А.Потебня);
3. Формал мактаб вакилларининг қарашлари (умумий адабиётлар таснифи)
4. В.Шкловский ва унинг “Наср назарияси” асари.
5. Б.Жирмунский ва унинг «Поэтиканинг вазифалари» асари.
6. Эйхенбаум ва унинг «Наср ҳақида», “Назм ҳақида” асарлари.
7. Структурал методга фалсафий ёндошув.
8. Ролан Барт ва фаранцуз структурализми.
9. Экзистенциализм концепцияси ва структурал методлар.
10. Психоаналитик концепция (Фрейд ва неорейдизм).
11. Структур лингвистика асослари. Р.Якобсон.

12. Бадиий адабиётда структурализм
13. Адабиётшуносликда структурал метод.
14. Структурал поэтиканинг Ю.Лотман томонидан ишланиши.
15. Алишер Навоий ғазалларидан бирининг структурал таҳлили.
16. “Бобурнома” асаридаги тимсоллар тизимининг структурал таҳлили.
17. Гулханийнинг “Зарбулмасал” асари композициясида структурал таҳлил элементлари.
18. Фитратнинг «Абулфайзхон» драмасида тарихий ҳақиқат ва будиий тўқима.
19. Чўлпон ва Фитратнинг Бехбудийга бағишланган шеърлари қиёсида структурал таҳлилнинг иштироки.
20. А.Қодирийнинг ҳажвиялари образларининг структураси.
21. А.Қахҳор “Анор” ҳикоясининг структурал таҳлили.
22. “Сароб” романида эпик структура.
23. Ойбек шеърларида пейзаж структураси.
24. “Шум бола” қиссасида эпик таркибланиш.
25. “Кўхна дунё” романи композицияси структурал сатҳ сифатида.
26. Шукур Холмирзаев ҳикояларида сюжет таркиби.
27. Ўткир Ҳошимов “Икки эшик ораси” романида давр ва қаҳрамон мутаносиблиги.
28. Эркин Воҳидовнинг “Рухлар исёни” достони лиро-эпик сатҳ сифатида.
29. Абдулла Ориповнинг “Жаннатга йўл” достонида эпик ва лирик талқин уйғунлиги.
30. Тоғай Мурод романлари ритмик структураси.
31. “Лолазор” романида мистификация ва қаҳрамон табиати.
32. Назар Эшонқул ҳикояларида постмодернистик таркиб.
33. Усмон Азим шеърлятида оҳанг ва мазмун муосабати.
34. Замонавий асарлардан бирининг структурал таҳлили.

VII. ГЛОССАРИЙ

Анализ ва иптерпретация, шакл ва мундарижа систем функционал, мифологик (этнографик) мактаб, мотив, сюжет, назарий поэтика, Рус формал мактаби, сюжет ва композиция, фабула ва архитектоника матн таркиби, шакл ва мундарижа, мавзу, ғоя, муаммо (проблематика), услуб, пафос, бадий нутқ вазн, кофия, банд (строфика), белги (знак), моҳият (значение) – иждокор, трактовка, дешифровка (шифрлаш - белгилаш), расшифровка, модел назарияси, персонаж, қаҳрамон, характер, тип, символ пейзаж, сатҳ ва сегмент, фабула, поэтик лексика, нутқ интонацияси, поэтик синтаксис, подтекст, контекст, ритм, маромийлик, ритмик акцент, наср ва назм, эпос, лирика, драма, паремия, эпос сатҳи, структурал поэтика, мавзу, жанр, вазн, иждодий манера, иждодий индивидуаллик, метод ва методология.

Термин	Луғавий маъноси	Ўзбек тилидаги шарҳи
Текст, теория текста	матн матн назарияси	Ёзма мулоқот учун мўлжалланган, муайян вазифани бажарувчи бирлик.
Структура, структурал анализ, структурал метод,	таркиб, структурал таҳлил, структурал метод	Бадий матннинг ички таркиби, унинг таҳлил усуллари ва бу усулларнинг йиғиндиси сифатида ўрганувчи соҳа
Семиотика	белгишунослик	Мулоқот назариясида белгилар ахбороти учун мўлжалланган соҳа ва унинг таълимотлари
Герменевтика	талқиншунослик	Бадий матн талқинига

		оид фарашилар, талкин йўсинлари ва усуллари ҳақидаги фан.
Мифологик мактаб	Миф (оғзаки ижод намуналари асосида) таҳлил қилишга асосланган қарашлар	XIX аср бошларида вужудга келган, акад. А.н.Веселовский томонидан асос солинган академик мактаб.
Мотив	Воқеа, силсила	Муайян адабий асардаги асосий воқеалар тизими ва уларнинг ҳаётӣ асослари
Сюжет	Кетма-кетлик, изчиллик	Бадий асардаги воқеалар, туйғулар ва фикрларнинг изчил тизими
Поэтика	Бадииятшунослик	Бадият ҳақидаги фан, бадииятшунослик
Конфликт	Зиддият, қарама-қаршилик	Бадий асардаги қикрлараро ва характерлараро зиддиятлар бирлиги
Композиция	Қисм, бўлак.	Струтурал поэтикада асарнинг таркибий қисмларигина эмас, уларнинг ўзаро мавжудликдаги ҳолат ва алоқадорлик қонунияти.
Фабула	Воқеа, асос	Бадий матннинг асосий воқеалари тизими.
Архитектоника	Бош мавзу, масала.	Бадий асардаги асосий

		қисмлар, боблар, бўлимлар ва фасллар. Уларнинг ўзаро уйғунлиги
Форма	Шакл	Бадий матндаги мазмунни етказувчи воситалар мажмуи
Проблематика	Муаммо	Бадий матнда илгари сурилган масалалар мажмуи
Пафос	Муносабат	Матнда муаллифнинг ўз тасвир объектига муносабати.
Строфика	Бандшунослик	Поэтиканинг шеърий матнлар банди билан шуғулланувчи соҳаси
Модел	Асос, сурат	Бадий асарда акс этган борлиқнинг тасаввурий шакли, манзараси
Характер	Шахс, шахсият	Бадий матндаги ўзига хослиги билан ажралиб турувчи тимсол ёки қаҳрамон
Тип	Умум, бирлик	Бадий матнда умумлаштирилган жахслар ва жамият тимсоли
Пейзаж	Манзара	Бадий асардаги табиат тасвирига бағишланган тимсол ёки манзара,

		кўриниш
Поэтик лексика	Бадий сўз ҳақидаги бўлим	Поэтиканинг сўзнинг маънодорлиги, маъно қатламлари билан шуғулланувчи соҳаси
Нутқ интонацияси	Нутқ оҳангдорлиги	Оҳанг асосига қурилувчи нутқий бирликлар мажмуи
Поэтик синтаксис	Бадий наҳв	Матндаги жумлалар қурилиши ва уларнинг ўзаро мгносабти ҳақидаги поэтиканинг соҳаси
Подтекст	Матности	Матн орқали юборилган ахборотдан ташқари унинг замирида кўзда тутилган маъно
Контекст	Ўзаро матн	Матндаги барча поэтик бирликларнинг ички алоқадорлиги
Ритм	Маром, маромийлик	Бадий матнда бир хил сўз ёки бошқа воситалар асосида такрорланувчи моҳият
Ритмик акцент	Ритмик нутқ	Ритмик паузалар орасидаги маъновий бирлик
Эпос	Ривоят, воқеа	Бадий матннинг воқеа ва ривоят асосига қуриладиган адабий тури
Лирика	Нафис шеърят	Адабий турларнинг

		муаллиф ички кечинмалари ифодасига бағишланган жиҳати
Драма	Ҳаракат	Бадий матннинг нутқ ва ҳаракат асосига қуриладиган сахна варианти
Паремия	Кичик, ушоқ	Фольклор назариясидаги кичик адабий турларнинг умумлаштирувчи соҳаси
Структуал поэтика	Таркибий поэтика	Бадий матнни таркиблаб ўрганишга бағишланган поэтика соҳаси
Жанр	Тур, навъ.	Бадий матннинг муайян қонуниятлар асосига қурилган тури. Мумтоз поэтикада ҳар бир жанрнинг строфик, ритмик ва рифмик хусусиятлари аниқ бўлади.
Метод	Йўл, йўналиш	Бадий матнда ёзувчи назарда тутган усул ва услублар мажмуи

VIII. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

I. Раҳбарий адабиётлар

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008.
2. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. –Т.: Ўзбекистон, 1996.
3. Каримов И.А. Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор. – Т.: Ўзбекистон, 2009.
4. Каримов И. Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожига роли ва аҳамияти. Самарқанд, 2014 йил 15-16 май // Халқ сўзи. 2014. 16 май.

II. Меъёрий- ҳуқуқий ҳужжатлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси (Ўн иккинчи чақирик Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессиясида 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 28 декабрдаги, 2003 йил 24 апрелдаги, 2007 йил 11 апрелдаги, 2008 йил 25 декабрдаги, 2011 йил 18 апрелдаги, 2011 йилдаги 12 декабрдаги, 2014 йил 16 апрелда қабул қилинган қонунларига мувофиқ киритилган ўзгартиш ва қўшимчалар билан). –Т., 2014.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни / Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997. 9-сон, 225-модда.
3. Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури / Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997. 11-12-сон, 295-модда.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 28 июлдаги “Таълим муассасаларининг битирувчиларини тадбиркорлик фаолиятига жалб этиш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 2 ноябрдаги “Олий малакали илмий ва илмий-педагогик кадрлар тайёрлаш тизимини

янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-1426-сонли Қарори.

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил майдаги “Олий таълим муассасаларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш ва юқори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-1533-сонли Қарори.

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 24 июлдаги “Олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрлар тайёрлаш ва аттестациядан ўтказиш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги ПФ-4456-сонли Фармони.

8. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 28 декабрдаги “Олий ўқув юртидан кейинги таълим ҳамда олий малакали илмий ва илмий педагогик кадрларни аттестациядан ўтказиш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 365-сонли Қарори.

9. Ўзбекистон республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги “Алишер Навоий номидаги Тошкент Давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида”ги ПФ-4797 сонли Фармони.

II. Махсус адабиётлар

1. Шарқ мумтоз поэтикаси (тузувчи Ҳ.Болтабоев). – Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси нашриёти, 2008.
2. Болтабоев Ҳ. Адабиёт энциклопедияси. – Т., 2015.
3. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – М.: Наука, 1989.
4. Жирмунский В.М. Теория стиха. – М.: Наука, 1975.
5. Лотман Ю.М. О поэтах и поэзии. Анализ поэтического текста. – Санкт-Петербург, 1996.
6. Потенбня А.А. Теоретическая поэтика. – М.: Наука, 1990.
7. Сирожиддинов Ш. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари. Т.: Янги аср авлоди, 2011.

8. Cuddon J.A. The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory. London: Penguin Books, 1991.
9. Wilpert G. von. Sashwörterbuch der Literatur / 7. Aufl/ Stuttgart.
http://web.cn.edu/kwheeler/lit_terms.html
10. Barthes Roland. A propos de deux ouvrages de Claude Levi-Strauss: Sociologie et socio-logique // Informations sur les Sciences sociales. Unesco, dec. 2012. I, 4.
11. Cohen J. Structure du langage poetique. Paris: Flammarion, 2006.
12. Jakobson R. Essais de linguistique generale. Paris, Minit, 2009, ch. 11
13. Ruwet N. L'analyse structurale de la poesie // Linguistics, 2, dec. 2013.
14. Analyse structural d'un poeme francais // Linguistics, 3, janv. 1964.
15. Nerys Williams. Contemporary Poetry. Edinburgh University Press, 2011

IV. Интернет ресурслари (сайтлари)

1. www.tdpu.uz
2. www.pedagog.uz
3. www.Ziyonet.uz
4. www.edu.uz
5. tdpu-INTRANET. Ped